

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.26.04.2018.IsI/Tar.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ЮСУПОВА ДИЛДОРА ДИЛШАТОВНА

ТУРКИСТОНДА ДИНИЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТНИНГ
ФАЛСАФИЙ-КОНЦЕПТУАЛ ТАҲЛИЛИ
(XIX аср охири – XX аср бошлари)

07.00.04 – Диншунослик

ФАЛСАФА ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент – 2019

**Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
диссертацияси автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации
доктора философии (PhD) по философским наукам**

**Contents of Dissertation Abstract of the
Doctor of Philosophy (PhD) on Philosophical Sciences**

Юсупова Дилдора Дилшатовна

Туркистонда диний-сиёсий вазиятнинг фалсафий-концептуал таҳлили
(XIX аср охири – XX аср бошлари). (07.00.04).....3

Yusupova Dildora Dilshatovna

Philosophical-conceptual analysis of religious political situation in Turkestan
(late 19th – early of 20th century). (07.00.04)..... 21

Юсупова Дилдора Дилшатовна

Философско-концептуальный анализ религиозно-политической обстановки в
Туркестане (конец XIX – начало XX веков). (07.00.04).....37

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ.....42

ЮСУПОВА ДИЛДОРА ДИЛШАТОВНА

ТУРКИСТОНДА ДИНИЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТНИНГ
ФАЛСАФИЙ-КОНЦЕПТУАЛ ТАҲЛИЛИ
(XIX аср охири – XX аср бошлари)

07.00.04 – Диншунослик

ФАЛСАФА ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент – 2019

Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2019.2.PhD/Fal153 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.iiiau.uz ва «ZiyoNet» ахборот-таълим портали www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Мадаева Шаҳноза Омонуллаевна
фалсафа фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Агзамходжаев Саидакбар Саидович
тарих фанлари доктори, профессор

Маҳмудова Гули Тилабовна
фалсафа фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Тошкент давлат шарқшунослик институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.26.04.2018.IsI/Tar.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2019 йил «__» _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел.: (99871) 244 00 56; факс: (99871) 244 00 65; e-mail: info@iiiau.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (__ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел.: (99871) 244 00 56; факс: (99871) 244 00 65; e-mail: info@iiiau.uz).

Диссертация автореферати 2019 йил «__» _____ куни тарқатилди.

(2019 йил «__» _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш раиси, с.ф.д., профессор

Д.А.Рахимджанов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш котиби, т.ф.н., доцент

С.С.Агзамходжаев

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги Илмий семинар раиси, т.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда глобаллашув феноменининг мураккаб ва зиддиятли характер касб этиши сабабларидан бири дунёнинг турли нуқталарида ўз манфаатлари йўлида дин номидан экстремистик фаолият юритаётган гуруҳларнинг иддаолари билан боғлиқ бўлиб, бу исломофобиянинг кучайиши, унинг сиёсий жараёнларга айланиб бориши «диний вазият» ҳамда «диний-сиёсий вазият» тушунчаларининг туб илдизларини конструктив тарзда илмий-фалсафий жиҳатдан чуқур ўрганишни долзарб вазифа қилиб қўймоқда. «Биз муқаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон мурося қила олмаймиз»¹. Шу асосда, ислом динидан сиёсий мақсадларда фойдаланишга уриниб, бегуноҳ инсонларнинг қурбон бўлишига олиб келаётган экстремистик ғоялар таъсиридаги кишиларнинг асл муддаоларини очиб бериш зарурати янада ортмоқда.

Дунёда диний вазият ва сиёсий вазият борасида кўплаб илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда. Тадқиқотларда диний вазият ва сиёсий вазият билан боғлиқ ҳодисаларнинг тарихий, диний, фалсафий, социологик ва психологик жиҳатларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Замонавий сиёсий жараёнларда ўзига хос феноменал ҳолат касб этаётган диний-сиёсий вазият дин омилининг геостратегик тарихини тизимли таҳлил орқали янгича ёндашув, замонавий методологик асос ҳамда мақсадда, миллий, умуминсоний, ижтимоий тараққиёт қизиқишларини ўз ичига олган прагматик ривож ва даражада ўрганиш борасидаги тадқиқотларни кун тартибига долзарб илмий вазифа сифатида қўймоқда.

Ўзбекистонда маънавият, хусусан, диний соҳага мустақиллик давридан бошлаб катта эътибор қаратилиб, миллий ва диний қадриятларимизни қайта тиклаш ҳамда тўлақонли тадқиқ этиш, халқимизга соф қадриятларимизни етказиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Ўзбекистонда ислом цивилизацияси маркази, Имом Бухорий ва Имом Термизий илмий-тадқиқот марказлари, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, вилоятларда ҳадис, калом илми, фикҳ, ақоид, тасаввуф мактабларининг ташкил этилиши ҳам ислом илмини чуқур тадқиқ этиш ҳамда уни ниқоб қилишга уринаётганларга беқарорлик ва ташвишли ҳолатларни келтириб чиқариб, инсонлар онги ва шуурини заҳарлаш, «жиҳод», «ҳижрат» каби тушунчаларни ўз ғараз ниятлари йўлида нотўғри талқин қилаётган дин ниқобидаги мутаассиб гуруҳларга қарши ўз дунёқарашига эга, мафкуравий иммунитет кучли бўлган ёшларни тарбиялашда устувор аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда жаҳолат ва зарарли оқимларга қарши маърифат билан курашиш, айти пайтда, инсониятнинг кўп асрлик тарихи бўлган ислом динидан ниқоб сифатида фойдаланишга уринаётган вайронкор руҳдаги гуруҳлар вужудга

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи (Нью-Йорк шаҳри, 2017 йил 19 сентябрь) // Халқ сўзи, 2017 йил 20 сентябрь, № 189.

келтираётган диний-сиёсий вазиятнинг моҳиятини англаш борасида тадқиқотлар олиб бориш зарурати тобора ортиб бормоқда. Чунки, «бу борада кўп ҳолларда таҳдидларни келтириб чиқараётган асосий сабаблар билан эмас, балки уларнинг оқибатларига қарши курашиш билангина чекланиб қолинмоқда»². Шу нуқтаи назардан, диний-сиёсий вазият феномени ҳосил қиладиган таҳдидларни илмий жиҳатдан чуқур ўрганиш, англаш ва кенг оммага етказиб бериш алоҳида аҳамиятга эга. Айниқса, бу борада ўтган даврда содир бўлган диний-сиёсий вазиятни атрофлича тадқиқ этиш орқали диннинг моҳиятини, кишилар ҳаётида тутган ўрнини чуқур англаб етиш, ҳозирги кунда динга сиёсий тус бериш ҳолатларининг сабабини ўрганиш ҳамда ўтган даврдан ҳосил бўлган тажрибага компетент ёндашиш бугунги кунда етилиб келаётган муаммоларга тарихий-ретроспектив назар ташлашга оид назарий ва комплекс тадқиқотларни олиб бориш муҳимлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2018 йил 2 февралдаги ПФ-5325-сон «Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 22 июндаги 466-сон «Ўзбекистон халқаро ислом академияси фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари ва мавзуга доир бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни бажаришда мазкур тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ равишда бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Туркистонда диний-сиёсий вазиятни тадқиқ этишга оид бир қанча йўналиш касб этган ёндашувларни учратиш мумкин. Дин ва сиёсатнинг ўзаро алоқадорлигининг тарихий-

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи (Нью-Йорк шаҳри, 2017 йил 19 сентябрь) // Халқ сўзи, 2017 йил 20 сентябрь, № 189.

назарий асосларини ишлаб чиқишда антик даврда Аврелий Августин³, ўрта асрда Ф.Аквинский, Ж.Ж.Руссо, Гегел, Т.Гоббс⁴, янги давр – XIX асрда М.Вебер, Э.Дюркгейм, Б.Спинозаларнинг⁵ асарларида, XX аср бошида П.Галузо, Н.Торнау, Ю.Скайлер, А.Вамбери, В.Бартольд, Н.Смирновларнинг⁶, ҳозирги даврда эса, П.Литвинов, Д.Арапов, Т.Катюкова, С.Бороздин, М.Шушковаларнинг⁷ тадқиқот ишларида эътибор қаратилган.

Хорижда М.Буттино, Ш.Акинер, П.Хопкирк, А.Халид каби олимлар, аёллар масаласи билан боғлиқ ҳолатларни М.Камп⁸, Чор мустамлакаси ва шўро ҳукумати сиёсатининг исломга бўлган муносабатини Х.Паксой⁹, Тожикистон вазиятида М.Бакиев, Н.Гафаров¹⁰, дин ва давлат

³ Августин Блаженный – Творения: В 4т. Т.3: О Граде Божем. Книги I-XIII. – СПб.: Алетейя; – Киев: УЦИММ-Пресс, 1998. – С. 595.

⁴ Фома Аквинский. Сумма теологии. Часть I. Вопросы 1-43. Пер.с лат.С.Еремева и А.Юдина. – Киев: Ника-Центр, Эльга; Москва: Элькор-МК, 2002. – С. 560.; Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Russo.O_dogovore.pdf. – С. 146.; G.W.F. Hegel. On Art, Religion, and the History of Philosophy. Indianapolis/Cambridge, 1997. – P. 324.; Томас Гоббс. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского./ Электронная библиотека «Гражданское общество». URL: <http://www.civisbook.ru/> – С. 182.

⁵ Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990,808 с.; Вебер М. Избранное: образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С. 704.; Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни («Les formes elementaires de la vie religieuse»). –М.: Дело, 2018. – С. 736.; Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. Тотемическая система в Австралии. — М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. <https://vk.cc/8sxxhKY> - С. 736.; Бенедикт Спиноза. Богословско-политический трактат. Фолио; Харьков; 2000. – С. 250./ Электронная библиотека «Гражданское общество». URL: <http://www.civisbook.ru/>

⁶ Галузо П. Туркестан – колония. (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года). Москва, Коммунистического Университета Трудящихся Востока имени И.В.Сталина., 1929. – С. 164.; Торнау Н.Е. Изложение начал мусульманского законодечения. – Санкт-Петербург., 1850. – С. 621.; Eugene Schuyler. Turkistan. Vol. I. – New York: Scribner, Armstrong & Co. 1876. – P. 412.; Eugene Schuyler. Turkistan. Vol. II. – New York: Scribner, Armstrong & Co. 1876. – P. 464.; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – Москва: «Восточная литература» РАН., 2003. – С. 320.; Бартольд В. История культурной жизни Туркестан. Ленинград. Академии наук СССР, 1927. – С. 264.; Смирнов Н.А. Современный ислам. – Москва: Безбожник, 1930. – С. 228.

⁷ Литвинов П.П. Государственно-религиозные и этноконфессиональные отношения в Туркестане (1865-1917). Автореф. дис. ... док. истор. наук. – М., 1998. – С. 52.; Арапов Д. Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи: Последняя треть XVIII – начало XX в. Автореф. дис. ... док. истор. наук. – М., 2005. – С. 59.; Катюкова Т.В. Туркестан в дискурсе фронтальной модернизации Российской империи в конце XIX – начале XX в. / Ислам в современном мире. 2015. Том 11. № 1. – С. 43-54.; Бороздин С.С. Политика российских властей в отношении мусульманского населения Туркестана и Бухары (1867 - 1914): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Екатеринбург. 2012. – С. 25.; Шушкова М.Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века: Автореф. дис. ... кан. истор. наук. – Москва, 2015. – С. 28.

⁸ Марко Буттино. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. – Москва: «Звенья», 2007. – С. 446.; Shirin Akiner. Islam, the State and Ethnicity in Central Asia in Historical Perspective. / Soviet Policies Towards Islam / *Religion, State & Society, Vol. 24, Nos. 2/3, 1996.* – P. 91-132.; Хопкирк П. Большая Игра против России: Азиатский синдром: Рипол Классик; – М.; 2004. – С. 269.; Adeeb Khalid. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – London, England: University of Colifornia Press, Ltd. 1998. – P. 336.; Адиб Халид. Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии. – Москва: Новое литературное обозрение. 2010. – С. 304.; Marianne Kamp. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle & London. 2006. – P. 332.

⁹ Paksoy H. B. Nationality or religion? Views of Central Asian Islam (1901-1991). HAOL, Núm. 4 (Primavera, 2004), ISSN 1696-2060. – P. 43-57.

¹⁰ Бакиев М. История просветительского движения и свободомыслия в Средней Азии (конец XIX - начало XX века). Автореф. дис. ... док. истор. наук. – Душанбе. 2000. – С. 44 с.; Гафаров Н. Джадидизм в Средней Азии в конце XIX в. - начале XX в. Дис... доктора исторических наук. – Душанбе. 2014. – С. 349.

муносабатларини Қирғизистон вазиятида Н.Исмаилов¹¹ каби олимлар ўрганишган.

Ўзбекистоннинг ўзида миллий давлатчилик тарихига тегишли ҳолатларнинг фалсафий тадқиқи Б.Эргашев, Ш.Мадаева, С.Абдухолиқов¹², аёллар масаласининг умумижтимоий ва миллий жиҳатлари С.Сафаева¹³, тарихий аҳамияти Ҳ.Зиёев, С.Агзамходжаев, Д.Алимова, С.Мадьярова, З.Улуғбекова¹⁴, Туркистонда аёллар масаласи бўйича М.Аюбджанова¹⁵, адабиётшунос олимлардан О.Шарафиддинов, Б.Қосимов, З.Абдурашидовлар¹⁶ томонидан ўрганилган. Бевосита, Марказий Осиёнинг Совет давридаги диний ҳолати ҳақида маълумот берувчи мақолаларни М.Базаровнинг¹⁷ илмий ишларида учратсак-да, бироқ ҳамон диний-сиёсий вазиятга оид ишланиши лозим бўлган назарий, методологик, эмпирик бўшлиқлар мавжуд. Чунончи, ўша давр диний-сиёсий вазиятига оид мавжуд ва атрофлича тўпланган янги ҳужжатлар ўзининг тўлақонли объектив қиёфасини ҳосил қилишда янгича ёндашувларга эҳтиёж етилганини кўрсатиб турибди. Қолаверса, ҳозирги кунда Ўзбекистонда дин омили билан боғлиқ ижтимоий ҳолат юртимизнинг глобаллашув томон йўналаётган бир вақтда, фан, таълим, гендер, ёшлар сиёсати янги контекст ва жиҳатларда бунёдкорлик, креатив тафаккур ҳамда демократик тамойиллар билан йўғрилган ҳолда такомиллаштирилаётган бир даврда аҳолининг шуурий, маданий ҳаётига уйғунлашиб кетган дин омилини тарихий илдизлари билан бир бутунликда комплекс таҳлил қилишни кун тартибига қўяди.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилаётган олий таълим ёки илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан

¹¹ Исмаилов Н.А. Исторические этапы развития государственно-религиозных отношений в Кыргызстане. Вестник КРСУ. 2015. Том 15. № 12. – С. 34-37.

¹² Эргашев Б. Из истории становления и развития общественно-политических идей джадидизма. Идеология младобухарцев. Дис... доктора философских наук. – Бухара. 1993. – С. 315.; Мадаева Ш. Абдурауф Фитратнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари: Фал. фан. ном. ... диссер. – Тошкент. 1996. – Б. 152.; Мадаева Ш. Ўзбек менталитетида демократик тафаккурнинг шаклланиш хусусиятлари: Фал. фан. док. ... диссер. – Тошкент. 2009. – Б. 261.; Абдухолиқов С. Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг виждон эркинлиги ҳуқуқининг методологик муаммолари: фалс. фан. док. ... дис. автореф. – Тошкент. 2000. – Б. 34.

¹³ Сафаева С.Х. Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлари. Фал. фан. ном. ... диссер. – Тошкент, 2002. – Б. 177.

¹⁴ Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи: (Милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача). – Тошкент: Шарқ, 2001. –Б. 448.; Агзамходжаев С. Туркистон мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917-1918 гг.). Дис... докт. истор. наук. – Т.: 1996. – С. 369.; Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: Миллий–демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. –Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 168.; Алимова Д. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. –Ташкент: Узбекистан, 2000. – С. 24.; Мадьярова С.Н. Туркистон мухторияти тарихшунослиги (1917-2008 йй.): Тар. фан. ном. ... диссер. – Тошкент, 2010. –Б. 171.; Улуғбекова З. XX аср бошида Туркистон ижтимоий-сиёсий ва диний-маърифий ҳаётида «Ал-Ислох» журналининг тутган ўрни. Тар. фан. ном. ... диссер. –Тошкент, 2011. – Б. 156.

¹⁵ Аюбджанова М.А. Женский вопрос в Туркестане (1865-1917). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Ташкент. 1964. – С.24.

¹⁶ Шарафиддинов О. Истиклол фидойилари. –Т.: «Шарқ», 1993. – Б. 144.; Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. - Т.: «Маънавият», 2002. – Б. 400.; Абдурашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние // Абдирашидов З. – Тошкент: Akademnashr, 2011. – С. 384.

¹⁷ Базаров М. Советская религиозная политика в Средней Азии. 1918-1930 гг. http://poli.vub.ac.be/publi/etn1-1/mustafa_bazarov.htm

боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг «Диншунослик асослари, йўналишлари, илмий-тадқиқот тамойиллари, ислом дини тарихи, фалсафаси, уларнинг жамият ҳаёти ва ривожигаги ўрни билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этиш» мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Туркистонда XIX аср охири – XX аср бошларидаги диний-сиёсий вазиятни бирламчи манбалар асосида тарихий-ретроспектив планда фалсафий нуқтаи назардан ўрганиб, унинг замонавий ўзбек жамиятидаги трансформациясини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Туркистонда Чор мустамлакаси ва совет ҳукумати даврида дин омили, у билан боғлиқ тарихий-сиёсий вазиятни ўрганиш;

ижтимоий тараққиётда дин омили ва унинг сиёсий, ижтимоий, тарихий тараққиёт механизмларини илмий далиллар асосида ёритиш;

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистондаги диний-сиёсий ҳолатни таҳлил қилиш ва истило сиёсатида маҳаллий халқ диний эътиқодига муносабат натижасини ўрганиш;

дин омилининг жамият ҳаётидаги ролини кўрсатиб, илмий ва назарий жиҳатдан жадиличлик таълимотидаги дин сиёсатига ёндашувнинг туб моҳияти ҳамда аҳамиятини асослаб бериш;

диний кадриятларни ривожлантириш ва уни сақлаб қолишга интилишда «Шўрои Ислом» ташкилоти ҳолатининг ўрни ва аҳамиятини кўрсатиш.

Тадқиқотнинг объекти XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Туркистонда диний-сиёсий вазият келтириб чиқарган муаммолар ва уларнинг жамият ҳаётига таъсири.

Тадқиқотнинг предмети XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Туркистонда диний-сиёсий вазиятнинг ижтимоий-тарихий қонуниятларини фалсафий таҳлил этишдан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот жараёнида тарихийлик, мантикийлик, қиёсий таҳлил, компаративистик таҳлил, дискурсив таҳлил, тизимли таҳлил, герменевтика ва фрейминг каби усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Туркистон ижтимоий-маданий ҳаётида XIX аср охиридаги анъанавий гендер муносабатларининг XX аср бошларидаги трансформацияси диний-сиёсий вазият фонида содир бўлгани асослаб берилган;

диний вазият ва диний-сиёсий вазият категорияларининг конструктив муҳитни юзага келтириш билан боғлиқ маҳаллий дин ва мустамлака сиёсати кесишувида намоён бўлувчи ҳамда сиёсий зиддиятларни пайдо қилувчи диний-тарихий жиҳатлари очиқ берилган;

экстремизм, экстремистик гуруҳ, экстремистик фаолият билан боғлиқ диний-сиёсий вазиятнинг вужудга келишидаги десекуляризацион хусусиятлар ва унинг сиёсий таранглик, ижтимоий беқарорлик кўринишидаги оқибатлари кўрсатиб берилган;

диний ва миллий қадриятларнинг ворисийлик тамойили асосидаги тараққиёти диний вазият барқарорлигини белгиловчи феномен эканлиги тўй ва дафн маросимлари мисолида очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси. «Диний-сиёсий вазият» тушунчасини чуқурроқ тушуниш, глобаллашув жараёнида экстремизм таъсирига тушиб қолишнинг олдини олишда жадидлар ғояларидан фойдаланиш ҳамда Шарқ ва Ғарб олимларининг фикрларидан дискурсив метод асосида унумли фойдаланиш механизми ишлаб чиқилган. Шунингдек, тадқиқотда диний-сиёсий вазият келтириб чиқариши мумкин бўлган омилларнинг таъсири бўйича баён этилган мулоҳазаларидан маҳалла фаоллари, профилактика инспекторлари, имом-хатиблар, олий ўқув юртларида фаолият юритаётган педагоглар учун малака ошириш ўқув курсларини ташкил этишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги республика ва халқаро миқёсдаги илмий конференцияларда муҳокама қилинганлиги, хулоса, таклиф ва тавсияларнинг амалиётга жорий этилгани, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти диссертацияда илгари сурилган ғоялардан фалсафа, тарих, ислом тарихи, диншунослик, маънавият соҳаси бўйича ўтказиладиган тадқиқотлар ҳамда методологик ёндашувларни такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, ундан тегишли вазирликлар, ҳарбий қисмлар, мавзуга оид тадбирлар, давра суҳбатларида, Республика Маънавият ва маърифат маркази, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита ҳамда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари маънавий-маърифий тадбирларини ташкил этишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Туркистонда диний-сиёсий вазиятнинг фалсафий-концептуал таҳлили бўйича олиб борилган тадқиқот натижалари асосида:

Туркистон ижтимоий-маданий ҳаётида XIX аср охиридаги анъанавий гендер муносабатларининг XX аср бошларидаги трансформацияси диний-сиёсий вазият фонида содир бўлганлигининг илмий таҳлили натижаларидан «Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази»нинг ахборот-таҳлилий материалларини тайёрлашда фойдаланилган (Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказининг 2019 йил 24 майдаги № 05/610-сон далолатномаси). Натижада, жамиятда хотин-қизларнинг ўрни янада ошган ва уларнинг жамиятда ўз ўринларига эга бўлиши ҳамда давлат тараққиётига ўз хиссаларини қўшишига имкониятлар яратиб берилган;

диний вазият ва диний-сиёсий вазият категорияларининг конструктив муҳитни юзага келтириш билан боғлиқ маҳаллий дин ва мустамлака сиёсати

кесишувида намоён бўлувчи ҳамда сиёсий зиддиятларни пайдо қилувчи диний-тарихий жиҳатлари «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича Республика кенгаши» иш режасининг 4-бандида келтирилган «Жаҳолатга қарши маърифат» шиори остидаги дастурнинг 9-бандини тайёрлашда фойдаланилган (Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича Республика кенгашининг 2019 йил 27 июндаги 02-01/398-сон далолатномаси). Натижада, дастурнинг фалсафий мазмуни бойиб, аҳолининг мафкуравий иммунитетини ошишига хизмат қилган;

экстремизм, экстремистик гуруҳ, экстремистик фаолият билан боғлиқ диний-сиёсий вазиятнинг вужудга келишидаги десекуляризацион хусусиятлар ва унинг сиёсий таранглик, ижтимоий беқарорлик кўринишидаги оқибатларини ўрганишнинг илмий натижаларидан Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 30 июлдаги ЎРҚ-489-сон «Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонунини ишлаб чиқиш жараёнида ҳамда ушбу Қонуннинг 1-боби 3, 4, 5-моддалари, 2-боби 9, 11, 13-моддалари, 3-боби 15-моддаси, 4-боби 17, 18, 19, 20-моддаларини тўлдиришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Мудофаа ва хавфсизлик масалалари Қўмитасининг 2018 йил 24 сентябрдаги № 06/2-06/978-сон далолатномаси). Ушбу илмий натижалар экстремизмга мойил кишилар диний тафаккур савиясининг ижобий томонга ўзгаришига хизмат қилган;

экстремизм, экстремистик гуруҳ, экстремистик фаолият билан боғлиқ диний-сиёсий вазиятнинг вужудга келишидаги десекуляризацион хусусиятлар ва унинг сиёсий таранглик, ижтимоий беқарорлик кўринишидаги оқибатларининг илмий-назарий таҳлили хулосаларидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг 2019 йил 18 январдаги № 2300-III/ҚҚ-492-III-сон Қўшма қарори ижросини амалга ошириш мақсадида ЎзХИАнинг давлат ва диний эътиқод эркинлиги соҳасидаги таклиф ва тавсияларини бериш бўйича «Йўл харитаси»нинг саккизинчи бўлими, «Диний таълим амалиётини такомиллаштириш бўйича таҳлилий ахборотларини тайёрлаш»да фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2019 йил 26 июлдаги № 4313-сон далолатномаси). Натижада, диний таълим амалиётининг методологик асослари кучайган ва ёшларнинг экстремистик таҳдидларга қарши курашувчанлик даражаси ошишига имкон яратилган;

диний ва миллий кадриятларнинг ворисийлик тамойили асосидаги тараққиёти диний вазият барқарорлигини белгиловчи феномен эканлиги тўғрисидаги материаллардан «Ёшлар» радиоканалининг «Оқшомга қадар», «Дарс» ҳамда «Ёшлар меҳмонхонаси» дастурларининг сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси «Ёшлар» телерадиоканали акциядорлик жамиятининг 2019 йил 25 июндаги 14-03-227-сон маълумотномаси). Натижада, радиоэшиттириш мазмунининг

назарий савияси ошган ҳамда ёшлар дунёқарашининг кенгайишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари, жумладан, 5 та халқаро ва 8 та республика илмий-амалий анжуманларида апробациядан ўтган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 18 та илмий иш чоп этилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 5 та (4 та республика, 1 та хорижий журналларда) мақола нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертациянинг таркиби кириш, учта боб, 6 та параграф, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг ҳажми 126 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, унинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологияларининг устувор йўналишларига боғлиқлиги кўрсатилган, мавзу бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи ва муаммонинг ўрганилганлик даражаси ёритилган, ишнинг мақсад ва вазифалари, тадқиқотнинг объекти ва предмети аниқланган, тадқиқот усуллари, диссертациянинг илмий янгилиги ва амалий натижалари очиқ берилган, олинган натижаларнинг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти асослаб берилган, тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилганлиги, эълон қилинганлиги, диссертациянинг тузилиши ва ҳажми бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертация ишининг «**XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистондаги ижтимоий-тарихий ҳаётда дин омили**» деб номланган биринчи боби XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистондаги ижтимоий, диний-сиёсий вазиятнинг анъанавий жамиятдан рус маданияти руҳида шаклланган колониал тузумга ўтишда ҳосил қилган трансформацион жараёнлари, ундаги ижтимоий, ҳуқуқий, маданий, маърифий масалаларнинг ўтиш даврида вужудга келтирган ҳолатлари таҳлилига бағишланган.

XIX аср охири – XX аср бошларида дин омили Туркистонни истило қилиш сиёсати фонида, мураккаб тарихий вазиятда ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос алоҳида қонуниятларини ҳосил қилди. Ушбу даврдаги диний муҳитнинг ҳолати унинг сиёсий мақсадларига қоришиб, Туркистоннинг мустамлака сифатидаги ҳаётини янада мураккаблаштириб юборди. Анъанавий исломий жамият билан яхши ривожланмаган европалашган рус маданияти мустамлака қоришиғида маиший-маданий, ижтимоий-сиёсий муаммоларни келтириб чиқара бошлади. Бу муаммолар, ўз навбатида, айнан Туркистон ўлкаси учун характерли бўлган диний-сиёсий вазиятни вужудга келтирди.

Диний-сиёсий вазиятни ёритишда Туркистонда алоҳида мураккаб тарихий жараён кечганлиги аниқланди, унинг таҳлилида тарихийлик, мантиқийлик компаративистик, синергетик, герменевтик ва дискурсив

методларнинг аҳамияти катта бўлди. Ушбу методлар ижтимоий, сиёсий, диний вазиятнинг шу давр муҳитини объектив таҳлил қилишда муҳим ўрин тутди.

Туркистонда ислом дини асрлар оша кучли мавқега эга бўлгани ҳамда унинг консалидацион кучи мавжудлиги боис Россия империяси, биринчи навбатда, ана шу кучли омилни йўқ қилиш ва ундан кейингина ўз сиёсатини амалга ошириши мумкинлигини англаб етди. Чунки «Ватан», «миллат», «давлат», «сиёсат», «қадрият», «таълим» тушунчалари Туркистон мусулмонлари онгида ислом дини, шариат, диний руҳ ва ахлоқ билан идрок этилувчи, диний эътиқодга мос келмаган ҳар бир ҳолат ҳаёт ва мамот чегарасида қабул қилинувчи меъёрлар билан ўлчанди. Натижада, колониал тузум олиб борган сиёсат маҳаллий дин билан қарама-қарши келган ҳолда *диний-сиёсий вазият* симбиозини ҳосил қилди. Барча бошқа тарихий жараён ва ҳудудларда алоҳида диний ёки сиёсий вазият деб баҳоланувчи ҳолатлар Туркистон мисолида диний-сиёсий вазият тусини олди ва Туркистон сиёсий тарихида алоҳида ўзига хос хусусиятни намоён қилди. Чунки, Туркистон мисолидаги *диний-сиёсий вазият мураккаб комбинация ҳосил қилиб, бир-бирини инкор қилувчи, бир-бирисиз мавжуд бўла олмайдиган ва бир вақтнинг ўзида икки катта оппозицион омил сифатида бир-бирини корреляция қилиш эвазига баъзида янги кутилмаган феноменлар ҳосил қилувчи, баъзида консенсусга киришувчи маҳаллий дин ва колониал сиёсат синкретизминини ташкил қилувчи вазиятни ўзида ифодалади*. Шунингдек, ушбу таҳлил бизнинг муаллифлигимизда диний-сиёсий вазиятни белгиловчи таъриф ролида ҳам бутун диссертация ишидаги ўзаро алоқадорлик тамойилини белгилади.

Мазкур бобда Туркистоннинг ушбу даврдаги тарихий ҳаёти, рус мустамлакасига айлантирилиши, маҳаллий аҳоли ҳуқуқларининг поймол қилиниши, диний ва миллий қадриятлар топталиши, дин омилидан Чор Россиясининг мақсадли фойдаланиши, Марказий Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда исломни қоралаш, динсизлик ғоясини илгари суриш, миллий ўзликни йўқ қилиш ҳамда руслаштириш сиёсатини амалга ошириш сабаблари ўзаро боғлиқ ижтимоий жараён сифатида акс этган. Шунингдек, Россия империяси Туркистоннинг таълим, оила-гендер, ҳуқуқ соҳаларини ислоҳ қилиши натижасида ўлкани бутунлай эгаллаганлиги намоён бўлди. Чор мустамлакаси ва шўро ҳукумати даврида дин омилига турлича ёндашув мавжуд бўлганлиги дискурсив метод ёрдамида ўрганилди.

Рус давлат арбоби, исломшунос олим Николай Торнаунинг «Мусулмон ҳуқуқининг бошланғич асослари»¹⁸ номли асарининг кириш қисми Россия Императори Николай Павловичга бағишланган бўлиб, унда Ғарб олимлари ва саёҳатчилари томонидан Шарқ ҳақида тўпланган маълумотларни таҳлил қилган ҳолда: «Ғарб олимлари ва саёҳатчилари томонидан йиғилган Шарқ ҳақидаги барча маълумотлар қанчалик ранг-баранг ва ҳар томонлама бўлмасин, Европа давлатлари мусулмон ҳуқуқининг бутун бир бўлаги эмас,

¹⁸ Торнау Н.Е. Изложение начал мусульманского законовещения. – Санкт-Петербург., 1850. – С. 652.

алоҳида олинган бир қисми ёки бир йўналиши бўйича, ёхуд ҳатто ислом ақидавий ёки амалий қонуншунослигининг тўлиқ хусусиятларини ягона бир тизимда тасвирлаб бера олган биргина парча бўйича қилинган иш билан ҳам мақтана олмайдилар»¹⁹, деб таъкидлагани ҳам, XX аср бошларига қадар Ғарбда нафақат исломни, балки, Марказий Осиёда исломнинг намоён бўлиш жараёнини ҳам аниқ-равшан очиб берувчи комплекс манбанинг мавжуд бўлмаганлигини кўрсатди. Шу боис Туркистон мустамлакага айлантирилгунга қадар ҳам рус империясида бу ўлканинг исломий эътиқоди ҳақида маълумот бўлмаган. Ана шу маълумотга эга бўлмаган ҳолда эгалланган ўлкада, бир қатор муаммоларнинг вужудга келиши ҳамда уларнинг бартараф этилишида қийинчиликларга дуч келинди. Айниқса, бу муаммолар XIX аср охири – XX аср бошларида бўлиб ўтган диний-сиёсий вазиятда яққол кўзга ташланди.

Диссертацияда Чор Россияси босқинчилиги ва шўролар мустамлакаси даврида олиб борилган турли кўринишдаги сиёсат икки алоҳида ва бир вақтнинг ўзида бир-бирини мантиқан тўлдирувчи сиёсат сифатида алоҳида ажратиб таҳлил қилинган.

Диний вазият атамасига ёндашувлар ҳамда Туркистонда вужудга келган диний-сиёсий вазиятдан келиб чиққан ҳолда, «диний-сиёсий вазият» тушунчасининг илмий муомалага олиб кирилиши келажакда Ўзбекистонда дин омили билан боғлиқ вужудга келиши мумкин бўлган диний-сиёсий вазиятнинг прогнозини беришга имкон туғдириши тарих фалсафаси қонуниятлари орқали кўрсатиб берилди.

Диссертациянинг **«Туркистонда диний-сиёсий вазиятни шакллантирувчи ички ва ташқи омилларнинг фалсафий таҳлили»** деб номланган II боби Туркистонда диний-сиёсий вазиятни келтириб чиқарган тарихий ички ва ташқи омиллар таҳлиliga бағишланган.

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, бу муаммоларнинг кўпчилиги дин омилидан кескин фойдаланилган ёхуд миллий ва диний қадриятларга зарба берилганда содир бўлган ҳолатлардир. Чор ҳукумати маҳаллий аҳолининг миллий ва диний қадрият, урф-одатларини инобатга олмаганлиги, бу эса охир-оқибатда халқнинг катта норозилигига сабаб бўлиб, сиёсий даражадаги қўзғолонларга ўсиб ўтганлиги ҳолатлари таҳлил қилинган. Туркистонда кучли омил бўлган дин Чор Россияси томонидан босқинчиликнинг дастлабки даврида тўлиқ ўрганилмаган бўлса-да, XIX аср охирларига келиб, Чор ҳукумати вакиллари томонидан бу масалага эътибор қаратишга мажбур бўлди. Чор босқинчиларининг ислом дини ўлкада қандай кучга эга эканлигини тушуниб етганлари ва унга қарши ҳаракатлари тарихий фактлар асосида ўрганилди.

Шўро ҳукумати даврида эса, бу қўзғалонлар авж олиб, улардан ҳукумат диверсион мақсадларда фойдаланилгани аниқланди, уларнинг ўлкада кучли омил бўлган динга зарба бермасдан туриб, ассимиляция сиёсатини олиб бориб бўлмаслигини тушунгани кескин ҳаракатлар қилишга ундагани ҳамда

¹⁹ Торнау Н.Е. Изложение начал мусульманского законовeдeния. – Санкт-Петербург., 1850. – С. iv.

нотўғри бошланган сиёсий ҳаракат туфайли диний-сиёсий вазият авж олиб ўлкада «Вабо» ғалаёни, «Миллий озодлик ҳаракати», «Босмачилик» ва «Паранжи ташлаш» воқеаларининг келиб чиққани тизимли таҳлил қилинди.

Туркистонда 1892 йилда бўлиб ўтган «Вабо» ғалаёни шунчаки, касаллик туфайли содир бўлган ғалаён бўлмай, балки аҳоли диний қадриятларининг топталиши натижасида содир этилган. «Вабо» касаллиги сабаб маҳаллий аҳолидан 3136 киши вафот этган. «Туркестанские ведомости»²⁰ газетасида келтирилган статистик маълумотлар жадвалларга солиниб, муаллиф томондан таҳлил қилинган. Юқорида келтириб ўтилган рақамлар ўз идентеклигини ислом дини ва урф-одатлари орқали англаган маҳаллий аҳоли онгида деструктив хусусиятлар ҳосил қилди. Туркистонда истило сиёсати зарбаси ва зуғуми модернизация кўринишида зиддиятли вазиятларни келтириб чиқарганлиги маълум бўлди.

Ўзга миллат вакиллари томонидан Туркистон аҳлининг мустақиллиги ва бойлигининг талон-тарож қилиниши, халқни қийнаш ва эзиш, дин пешволари, ҳамиша юқори мансабни эгаллаб турган кишиларнинг бирданига лавозимидан четлатилиши «Миллий озодлик ҳаракати»га сабаб бўлган.

Хотин-қизларни озодликка чиқаришда шўро ҳукуматининг реакцион ҳаракатлари амалга оширилган. Натижада, 2500 та хотин-қиз ушбу сиёсатнинг қурбони бўлган. Бундай шошма-шошарлик билан ўтказилган тадбирлар аҳолининг кўпчилик қатлам ва ижтимоий гуруҳлари ўртасида мустабид шўро тузуми қарорларига нисбатан норозилик кайфиятини уйғота бошлаган. Ҳукумат вакиллари томонидан аёлларни озодликка чиқаришда руҳонийларнинг тўсқинчилиги совет ҳукумати томонидан жиноий фаолият деб баҳоланган. Диний фанатизм ва шўро тузумининг зўравонлик сиёсати қурбонлари саналмиш хотин-қизлар ана шу ҳаракат туфайли озодликка фожеали тақдирлар силсиласида етиб келганлар.

Ўтган асрнинг илғор зиёлилари, айниқса, жадид маърифатпарварлари Туркистондаги ана шундай вазиятларни олдиндан кўра билган ҳолда хотин-қизларни замонавийлик сари қадам қўйишларида эволюцион йўлдан, яъни босқичма-босқич ривожланиш йўлидан бориш лозимлигини ўз асарлари ва мақолаларида асослашга интиланлар. Чунки улар бу масалага маҳаллий халқни маънавий-сиёсий тайёргарлигисиз тўсатдан, экстремал ҳолда ёндашиш, фожиаи ҳолга олиб боришини олдиндан кўра олганлар. Афсуски, шўро ҳукумати революцион йўлни танлаб, вазиятнинг янада кескин тус олишига ҳамда ғарбона ва шарқона қарашларнинг кесишмаси натижасида «Хужум»нинг ғалаёнга айланишига, яъни маҳаллий халқнинг ичида ўзаро тушунмовчиликлар вужудга келишига сабаб бўлган.

Юқоридаги диний-сиёсий вазиятга сабаб бўлган омиллар Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг «Қўлёзмалар, нодир ва алоҳида қимматга эга нашрлар фонди»да сақланаётган манбалар ҳамда Ўзбекистон

²⁰ Туркестанские ведомости. 1982, 7 июля. № 27. – С. 114./ Туркестанские ведомости. 1982, 21 июля. № 29. – С. 128./ Туркестанские ведомости. 1982, 21 августа. № 32. – С. 145.

Республикаси кинофотофоно хужжатлари Марказий давлат архивидаги «Паранжи» номли 1811-сон кинохроника материалининг таҳлили асосида ёритилди ва илмий хулосалар берилди.

Туркистоннинг ижтимоий-маънавий ҳаётига таъсир қилишга уриниш ва ташқи томондан Россия империясига зарба бериш ҳоллари, шунингдек, сакраллик тамойилларига асосланган юртни секуляр ҳолатга ўтказилишида вужудга келган диний-сиёсий вазият ҳамда бу вазиятни келтириб чиқарган омиллар ушбу бобда ўша даврнинг даврий матбуотларидан фойдаланган ҳолда тарихий мисоллар асосида объектив ёритиб берилган.

Туркистонда диний-сиёсий вазият Чор мустамлакаси даврида, яъни XIX аср охирларида яққол намоён бўлди. Чунки Россия империяси исломга, кишилар эътиқодига нисбатан эътиборсизлик билан қараши замирида бир қанча ғалаёнлар вужудга келди. Айниқса, маҳаллий халқнинг ғайридинларга қул бўлиб яшашни истамаганлиги ҳам қалтис вазиятлар вужудга келишига сабаб бўлди. Айниқса, туркистонликларнинг диний ва миллий қадриятлари топталиши, руслар томонидан таҳқирланиши, менсимаслик ҳолатлари мусулмонларнинг майдонларга чиқиши ҳамда озодлик учун курашишларига замин яратди.

Диссертациянинг **«Туркистон тарихида диний-сиёсий вазият тажрибасининг ворисийлик тамойиллари»** деб номланган III бобида XX аср бошларида Туркистонда диннинг давлатдан ажратилиши натижасида идеологик сиёсатда атеистик тамойил асосидаги бошқарув ҳукм сурганлиги, ислом динидан аҳолини сунъий равишда қайтарилиши ва турли тақиқларнинг маънавий асоратлари, ўлкада совет ҳукумати томонидан қабул қилинган декретларнинг реал ҳаётдаги амал қилиш қонуниятлари ўз ифодасини топган. Қабул қилинган декретлар натижасида дин давлатдан суриб чиқарилган ҳамда аҳолининг динга бўлган муносабатини ўзгартиришга ҳаракат қилинганлиги кўрсатилган. Бу билан совет ҳокимияти барча мусулмонларнинг анъанавий бирлигини таъминлаб турувчи ислом динини, унинг урф-одат ва маросимларидаги яқдилликни, ўзаро ижтимоий бирликни йўқ қилиш орқали жамиятни янгича кўринишга олиб чиқишга ҳаракат қилганлигини кўрсатди.

Совет ҳукумати диний ва миллий қадриятлар халқни бирлаштирувчи омил эканлигини англаганлиги учун, маҳаллий аҳолининг ана шу қадриятларини йўқ қилиш, уларни амалга ошириш йўлларига тўсиқ қўйиш, атеистик дунёқарашни шакллантириш учун қонуний тақиқлар ишлаб чиққан. Дафн, маърака, аза маросимларининг баҳсли жиҳатлари халқимизнинг ўтиш давларида, шунингдек, ўз-ўзини англаш жараёнида даврий равишда XIX охирлари – XX аср бошларида маданий ҳаётнинг мулоҳазага мойил феномени сифатида жаҳид маърифатпарварларининг фикр-мулоҳазлари орқали кун тартибига қўйилган. Ўтган давр билан боғлиқ парадоксал ҳолатлар, яъни кўп хотинлилик ва талоқ масалалари диний-ахлоқий қадриятларнинг деструктив ҳолати сифатида очиб берилган.

Туркистон мустамлака истилоси даврида сакрал жамият кўринишидан секуляр жамият кўринишига ўтишда шўро ҳукумати томонидан қабул қилинган қонунларнинг асл мақсад ва муддаолари, атеистик дунёқарашни шакллантиришга уринган шўро ҳукуматининг олиб борган сиёсати ҳамда Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг мамлакат аҳолисининг десекуляр ҳолатлари акс этиши сабаб бўлган омилларнинг таъсири, трансформацияси тадқиқ этилган. Шунингдек, Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида реисламизация умумий қонуният сифатида маълум бир тенденцияга эга бўла бошлаганлиги илмий тадқиқ этилган.

Совет давлатининг парчаланиши Ўзбекистонда десекуляризация сабаб ислом динини тўғри тушунмасдан унга билимсизлик асосида эътиқод қилишга ўтиш турли экстремистик гуруҳларнинг Марказий Осиё ҳудудида урчиб кетишига ва минтақа тараққиётига хавф солишига олиб келиши мустақилликнинг илк йилларида диний-сиёсий вазият таъсирида вужудга келган экстремистик таҳдидлар моҳиятини очишда кўрсатиб ўтилган. Ислом билан сиёсийлашган исломнинг, яъни исломийлик ва радикализмнинг бири-биридан фарқини тушуниб олиш муҳим эканлиги ҳамда исломни фақат радикал кўринишга эга деб қараш нотўғри эканлигини асослашга уринилган. Ўзбекистон ҳам ўтиш даврида Марказий Осиё давлатлари орасида ана шундай таҳдидли кунларни бошдан кечирган. Қолаверса, ўлкага ташқи сиёсий кучларнинг ҳам қизиқиши мавжуд бўлганлиги бир қатор гуруҳларнинг Ўзбекистон ҳудудида фаолият олиб борганида намоён бўлган.

Совет социалистик тузумининг парчаланиши натижасида давлатларда миллий, диний ва этник қадриятларнинг қайта тикланиши давлат ва халқ ўртасидаги зиддиятларни келтириб чиқарган. Аҳолини билиб-билмай исломга қайта кириши, яъни секуляризация ва десекуляризация ҳолатларида собиқ иттифоқ тузумидаги давлатлар сиёсатида қонунларнинг менталитетга мослаштирилмаганлиги этник портлашга замин яратганлиги таҳлил этилган. Бу эса, туб аҳолининг маънавий ва руҳий ҳолатидаги верификацион жараён диний ва теократик тенденцияларнинг вужудга келишига сабаб бўлган.

Секуляр ва десекуляр ҳолатларнинг кесишмасида турли ахлоқий ҳуқуқ-атвор муаммоларининг келиб чиқиши оқибатида эса, Ўзбекистон Республикасининг сиёсий бошқарувида дин билан боғлиқ масалаларда қийинчиликлар келиб чиққан. Ана шундай муаммолардан бири сифатида Ўзбекистон давлатини дунёвий ёки диний давлат мақомида бошқариш лозимлигини кўндаланг (эkleктик ҳолатни) қўйган.

Диний ва миллий қадриятларнинг ворисийлик тамойили асосидаги тараққиёти диний-сиёсий вазият барқарорлигини белгиловчи феномен эканлиги очиб берилган. Диний экстремизм, терроризм ёшларнинг миллий-маънавий тараққиётига хавф туғдирувчи, миллатнинг яхлит бирлигини издан чиқарувчи хавф эканлигини инобатга олган ҳолда, бугунги воқелик ислом динининг софлигини сақлашга интилиш ҳамда ўзга дин вакиллари билан бағрикенглик асосида яшаш лозимлигини кўрсатди. Чунки бугунги глобаллашув даврида диний бағрикенгликни таъминлаш долзарб аҳамият

касб этмоқда. Қолаверса, тотувлик, ҳамжиҳатлик қарор топмаса, турли хил диний низолар вужудга келишига замин яратилиб, адоват уруғининг сепилишига асос солиниши тарих фалсафаси орқали исботланмоқда. Миллий низолар диний низоларга айланиб, диний-сиёсий вазиятнинг келиб чиқишига шароит яратаб бериши мумкинлиги бир қатор аргументлар асосида диссертациянинг учинчи бобига тегишли хулосаларда акс этган.

ХУЛОСА

Ўзбекистонда дин омили билан боғлиқ муаммоли вазиятларнинг ечимини топишда, ўтган даврнинг диний-сиёсий ҳаётини ўрганиш, таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Истило маданияти ва анъанавий исломнинг кесишуvidан Чор мустамлакасининг диверсион мақсадда фойдаланганлиги XIX асрнинг охири – XX аср бошларида ўлкада вужудга келган бир қатор муаммоларнинг диний-сиёсий тус олишига сабаб бўлган.

2. Ислом динига бўлган хурофий қарашлар, уни айрим жаҳолатпараст ва ақидапараст уламоларнинг шахсий манфаатларига мослаштириш ҳолатлари, жадинлар ва қадимчиларнинг мадраса ва янги усул мактабларига бўлган муносабатлар дискурсив ёндашувни келтириб чиқарди. Ислом қадриятларининг демократик жиҳатларини сақлаб қолиш учун ҳаракат қилган жадин маърифатпарварларининг таълимотлари ислом дини нотўғри талқин этилишининг олдини олишда, ўтган аср бошидаги диний-сиёсий масалаларни аниқ-равшан очиб беришда муҳим омил эканлиги англаб етилди.

3. Туркистоннинг диний-сиёсий вазиятини ўрганиш жарёнида компаративистик таҳлил, узвийлик тамойили ўлкадаги ислом динининг ролини ҳамда янги олиб кирилган сиёсатнинг секулярист харакатерга эгалигини; мамлакат истило сиёсатида даҳрийлик тамойилининг устун қўйилиши; диний-сиёсий вазият Чор мустамлакаси даврида рус империясининг кескин харакатлари таъсиридан куч олганлигини; рус империяси куч билан бостирган ислом дини ўлкада жуда катта потенциал кучга эга бўлганлигини; ушбу ҳолатлар янги давр десекуляр қонуниятлар учун асос бўлганлигини кўрсатди.

4. Маҳаллий халқнинг ғайридинларга бўйсунишни истамаганлиги, диний ва миллий қадриятларнинг топталиши, истилочилар томонидан камситилиш, таҳқирлаш, менсимаслик ҳолатлари фуқаролик урушларига туртки бўлди. «Вабо» ва «Хужум» кўзғолонида аҳолининг диний қадриятлари топталганлиги, Россия империяси исломнинг моҳиятий тушунчаларига нокомпетент равишда ўз манфаатларидан келиб чиқиб ёндашганлиги мустамлакачилик мақсадларини амалга оширишда экстремал равишда диний-сиёсий вазиятга айланувчи ҳаракатларнинг содир бўлишига сабаб бўлди.

5. XX аср бошларига тегишли ижтимоий сиёсатда аёллар масаласига турли баҳсли ёндашувларнинг мавжудлиги миллий бирлик ғоясига путур

етказганлиги ҳамда турли қарама-қарши фикрлардан шўро ҳукумати ўз мақсади йўлида фойдаланиб, аёлларнинг паранжисини ташлаш орқали ишчи кучига эга бўлиш мумкинлиги ғояси шўролар сиёсатида ўз исботини топди.

6. Туркистон тарихига араб маданияти хусусиятлари билан кириб келган ислом дини феномени, шунингдек, миллий ва диний қадриятларни синкретлашуви ўлкада ўзига хос диний ва миллий идентиклик ҳолатларини шакллантирди. Маҳаллий аҳолининг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ёритишда фалсафадаги умумийлик ва хусусийлик категориясини ҳисобга олган ҳолда ёндашиш, миллий ва диний қадриятларнинг уйғунлашиб кетган ҳолатларини таҳлил этиш, ўтган даврдаги диний-сиёсий вазиятга тўғридан-тўғри ёндашиш принциплари бузилганини ислом ва гендер масаласида намоён қилди.

7. Бугунги кунда диний экстремизм ва терроризмнинг Марказий Осиё ҳудудида пайдо бўлишида ўтган давр билан боғлиқ муаммоларнинг келиб чиқиш сабаблари ва бартараф этиш усуллари ҳақидаги илмий-назарий фикр-мулоҳазалар таҳлил қилинганда, унинг маҳаллий олимлар ва экспертлар ҳамда хориж олимлари томонидан ёритилиши турли илмий баҳслар ва чуқур ўрганилиши зарур бўлган объектив ва нообъектив хулосаларни вужудга келтирди.

Тадқиқотда таҳлил этилган масалалар, улардан келиб чиққан хулосалар асосида қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Ўтган асрда жаҳид маърифатпарварларининг меросида илгари сурилган диний ва сиёсий ҳолатларнинг танқидий таҳлили бугунги кундаги дин омили билан боғлиқ муаммоларнинг ворисийлик тамойили асосида давом этаётган ҳолатига ҳам тегишли, прогрессив таълимот эканлигини назарда тутган ҳолда жаҳид маърифатпарварларининг диний-сиёсий қарашларига оид жойларда давра суҳбатлари, семинар, конференция ва маънавий-маърифий тадбирлар ташкил этиш.

2. Туркистонда вужудга келган диний-сиёсий вазиятнинг феноменини кўрсатиб берувчи тарихий видеофильм яратиш.

3. Диний-сиёсий вазият атамасини диний вазият ва сиёсий вазият атамалари билан бир маънога эга эмаслигини тушунтириш учун ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳамда Ички ишлар идораларининг махсус бўлимлари билан ҳамкорликда илмий-маърифий ўқишлар ташкил этиш.

4. Ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳамда Ички ишлар идораларининг махсус бўлимлари билан ҳамкорликда экстремистик ғояларнинг таъсирига тушиб қолганларни аниқлаш ва реабилитация қилиш мақсадида социологик анкеталар асосида сўровномалар ташкил этиш, уларнинг муаммоларини илмий-назарий таҳлил асосида ўрганиш ва ечимини топишга ёрдам бериш.

5. Бугунги глобаллашув жараёнида ижтимоий, иқтисодий ҳаёт жуда тез илгарилаб бораётган бир даврда хотин-қизларнинг жамиятимиз ҳаётидаги ўрни, ҳиссасини барча соҳаларда янада жадаллаштириш мақсадида хотин-қизлар ижтимоий ҳимоя маркази ва унинг қошида фонд ташкил этиш.

6. Бугунги кунда ўтмиш сарқитларига раддиялар беришда, ўтган аср ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганиш ҳамда ёшларнинг мафкуравий иммунитетини шакллантиришда ислом динининг асл моҳиятини тўғри тушуниб етишларига хизмат қилувчи қўлланмалар нашр этиш.

7. Хотин-қизлар мавзуси нафақат ўтган асрда, балки бугунги кунда ҳам долзарб мавзу эканлигини эътиборга олган ҳолда, уларнинг маънавий салоҳиятини ошириш, келажак авлод тарбиясида ҳам асосий ҳал қилувчи ўрин тутишини эслатиб турувчи кўрсатувлар ва эшиттиришларни тарихий фактлар билан боғлиқ ҳолда ташкил этиш.

8. Диний-экстремистик оқимларга қарши курашишда диний-сиёсий вазият келтириб чиқарувчи омилларни ҳисобга олганда ҳолда, ўтган аср билан боғлиқ хатоларни кўрсатиб берувчи илмий тадқиқот ишларини яратиш ва нашр этиш.

9. Маънавий-маърифий тадбирларда «диний-сиёсий вазият» тушунчасининг асл моҳиятини ўтган аср билан боғлиқ ҳолда тушунтириш ва тарғибот ишларида диссертацияда келтириб ўтилган вазиятлардан мисоллар келтириб ўтишда манба сифатида фойдаланиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL NUMBER DSc. 26.04.2018.IsI/Tar.57.01 ON
AWARDING SCIENTIFIC DEGREES UNDER INTERNATIONAL
ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

YUSUPOVA DILDORA DILSHATOVNA

**PHILOSOPHICAL-CONCEPTUAL ANALYSIS OF RELIGIOUS
POLITICAL SITUATION IN TURKESTAN**

(late 19th – early of 20th century)

07.00.04. - Religious Studies

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON
PHILOSOPHICAL SCIENCES**

Tashkent – 2019

The subject of the dissertation of the doctor of philosophy (PhD) on philosophical sciences was registered under No. B2019.2.PhD/Fal153 in the Higher Certification Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

The dissertation was carried out in the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The abstract of the dissertation in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) was loaded on the website of the Scientific Council (www.iiu.uz) and «ZiyoNET» information-educational portal (www.ziynet.uz).

Scientific advisor:

Madaeva Shakhnoza Amanullayevna
Doctor of philosophical sciences, professor

Official opponents:

Agzamkhodjaev Saidakbar Saidovich
Doctor of historical sciences, professor

Makhmudova Guli Tilabovna
Doctor of philosophical sciences, professor

Leading organization:

Tashkent State Institute of Oriental Studies

A defense of the dissertation will be held at the meeting of the Scientific Council under number DSc.26.04.2018.Isl.Tar/57.01 under International Islamic Academy of Uzbekistan at ____ o'clock, ____ 2019. (Address: 11, Abdulla Kadiri street, Tashkent 100011, Telephone: (99871) 2440056; fax: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz).

The dissertation is available for acquaintance in the Information Resource Center of International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number ____). (Address: 11, Abdulla Kadiri street, Tashkent 100011, Telephone: (99871) 2440056; fax: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz).

An abstract of the dissertation was handed on _____ «__», 2019.

(Register protocol under number ____ on _____ «__», 2019).

Sh.A.Yovkochev

Chairman of Scientific Council on
awarding the scientific degrees, Doctor
of political sciences, professor

D.A.Rakhimdjano

Scientific secretary of Scientific Council
on awarding the scientific degrees,
Candidate of historical sciences,
Associate professor

S.S.Agzamkhodjaev

Chairman of Scientific seminar under
Scientific Council on awarding the
scientific degrees, Doctor of historical
sciences, professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

Actuality and necessity of the dissertation subject. One of the reasons for the phenomenon of globalization in the world being the complex and controversial nature of the extremist group activities pretending to act for religion in the different parts of the world, intensification of Islamophobia, and its transformation into political processes, makes it an urgent task to carry out a deeper scientific and philosophical study of the roots of the notions of «religious situation» and «religious political situation». «We strongly condemn and we will never reconcile with those who rank our great faith together with violence and bloodshed»¹. On this occasion, the need to reveal the real intentions of those affected by extremist ideas that attempt to exploit Islam for political purposes as well as to kill innocent people becomes increasingly urgent.

There is great deal of research being carried out on religious situation and political situation in the world. The current investigations focus on the historical, religious, philosophical, sociological, and psychological aspects of the events related to the Jadid situation. Jadid situation, which is a phenomenological state in modern political processes, makes it the urgent study necessity on the agenda to the research the geostrategic history of religion in the area of pragmatic and development and degree thought systematic analysis comprising the national, universal, and social development interests on the basis of up-to-date approach and methodological basis and objectives.

In Uzbekistan, spirituality, especially in the religious sphere, and the revival and fullfledged study of our national and religious values, communication of our pure values to our people have been given considerable attention since independence. The establishment of Islamic civilization center in Uzbekistan, Imam Bukhari and Imam Tirmidhi's research centers, the International Islamic Academy of Uzbekistan, regional schools of hadith, kalam, fiqh, aqidah and Tasawwuf, deep Islamic studies, and upbringing of the youth with strong ideological immunity who have their own world outlook to counter those who try to make mask of it, the fanatical religious groups who under the guise of religion bring about the state of instability and concern, poison the people's conscience and minds misinterpreting such notions as «jihad» and «Hujra» for their own ends is a priority. Today, there is a growing need to combat the ignorance and harmful movements by means of education, along with research for understanding understand the nature of the religious political situation brought about by destructive groups trying to use the Islamic religion that is centuries old history of mankind as a mask. This is happening because «Often the efforts are reduced to combating the consequences of challenges, rather than their root causes»². From

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи (Нью-Йорк шаҳри, 2017 йил 19 сентябрь) // Халқ сўзи, 2017 йил 20 сентябрь, № 189.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи (Нью-Йорк шаҳри, 2017 йил 19 сентябрь) // Халқ сўзи, 2017 йил 20 сентябрь, № 189.

this point of view, it is important to study deeply, understand the threats brought about by the phenomenon of religious political situation, and disseminate the knowledge among the public. Here, in particular, deed understanding of the nature of religion, its role in people's lives by comprehensive study of the religious political situation of the past, insight into the causes of the current politicizing of religion, and a competent approach to past experiences also show the importance of carrying out theoretical and complex research pertinent to historical-retrospective look at the problems coming to life now.

To a certain extent, this research contributes in the implementation of the objectives set out in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 № PF-4947 «On the Action Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan», «On Measures for Radical Improvement of the Activities on Supporting Women and Strengthening the Family Institute» of February 2, 2018 № PF-5352, Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018 №PF-5416 «On Measures to Radically Improve the Activities of the Religious and Educational Sphere», Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 23, 2018 № PQ-3080 «On Measures to Establish the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan», the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated June 22, 2018 of № 466 «On the Measures for Establishment of the Center of Islamic Civilization in the Republic of Uzbekistan» and other regulatory and legal documents.

Compliance of the research with the priority directions of development of science and technologies in the Uzbekistan. The present research was carried out in accordance with the priority area of science and technology development of Uzbekistan: I. «Formation of the system of innovative ideas and their implementation in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the information society and a democratic state».

The state of knowledge of the problem. There are several approaches to the study of religious political situation in Turkestan. Saint Augustine³ in the antiquity, Thomas Aquinas in the Middle Ages, Jean-Jacques Rousseau, G.W. F. Hegel, T. Gobbs⁴ in the new era, M.Weber, E.Durkheim, B.Spinoza⁵ in the 19th century, in early 20th century, P.Galuzo, N.Tornau, E.Skeyler, A.Vamberi, V.Bartold,

³ Августин Блаженный – Творения: В 4т. Т.3: О Граде Божем. Книги I-XIII. – СПб.: Алетейя; – Киев: УЦИММ-Пресс, 1998. – С. 595.

⁴ Фома Аквинский. Сумма теологии. Часть I. Вопросы 1-43. Пер.с лат.С.Еремева и А.Юдина. – Киев: Ника-Центр, Эльга; Москва: Элькор-МК, 2002. – С. 560.; Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Russo.O_dogovore.pdf. – С. 146.; G.W.F. Hegel. On Art, Religion, and the History of Philosophy. Indianapolis/Cambridge, 1997. – P. 324.; Томас Гоббс. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского./ Электронная библиотека «Гражданское общество». URL: <http://www.civisbook.ru/> – С. 182.

⁵ Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990, 808 с.; Вебер М. Избранное: образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С. 704.; Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни («Les formes elementaires de la vie religieuse»). –М.: Дело, 2018. – С. 736.; Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. Тотемическая система в Австралии. — М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. <https://vk.cc/8sxhKY> – С. 736.; Бенедикт Спиноза. Богословско-политический трактат. Фолио; Харьков; 2000. – С. 250./ Электронная библиотека «Гражданское общество». URL: <http://www.civisbook.ru/>

N.Smirnov⁶, and now P.Litvinov, D.Arapov, T.Katyukova, S.Borozdin, M.Shushkova⁷ paid a lot of attention in their works to the development of historical and theoretical foundations of the interrelation of religion and politics.

The foreign scholars in the field are M.Buttino, Sh.Akiner, P.Hopkirk, A.Khalid, M.Camp⁸, examining situation with women's problems, H.Paksoi⁹, studying the Zar colonial and Soviet government's policies towards Islam, Bakiev, N.Gafarov¹⁰ in the case of Tajikistan, religion and state relations in the case of Kyrgyzstan were studied by N.Ismailov¹¹.

In Uzbekistan herself, B.Ergashev, Sh.Madayeva, S.Abdukhalikov¹² undertook the philosophical study of the respective situations in the history of national statehood, S.Safayeva¹³ studied general social and national aspects of women's issues, H.Ziyoev, S.Agzamkhodjaev, D.Alimova, S.Madyarova, Z.Ulugbekova¹⁴ examined historical significance, M.Ayubdzhanova¹⁵ elucidated

⁶ Галузо П. Туркестан – колония. (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года). Москва, Коммунистического Университета Трудящихся Востока имени И.В.Сталина., 1929. – С. 164.; Торнау Н.Е. Изложение начал мусульманского законодечения. – Санкт-Петербург., 1850. – С. 621.; Eugene Schuyler. Turkistan. Vol. I. – New York: Scribner, Armstrong & Co. 1876. – P. 412.; Eugene Schuyler. Turkistan. Vol. II. – New York: Scribner, Armstrong & Co. 1876. – P. 464.; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – Москва: «Восточная литература» РАН., 2003. – С. 320.; Бартольд В. История культурной жизни Туркестан. Ленинград. Академии наук СССР, 1927. – С. 264.; Смирнов Н.А. Современный ислам. – Москва: Безбожник, 1930. – С. 228.

⁷ Литвинов П.П. Государственно-религиозные и этноконфессиональные отношения в Туркестане (1865-1917). Автореф. дис. ... док. истор. наук. – М., 1998. – С. 52.; Арапов Д. Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи: Последняя треть XVIII – начало XX в. Автореф. дис. ... док. истор. наук. – М., 2005. – С. 59.; Катюкова Т.В. Туркестан в дискурсе фронтальной модернизации Российской империи в конце XIX – начале XX в. / Ислам в современном мире. 2015. Том 11. № 1. – С. 43-54.; Бороздин С.С. Политика российских властей в отношении мусульманского населения Туркестана и Бухары (1867 - 1914): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Екатеринбург. 2012. – С. 25.; Шушкова М.Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века: Автореф. дис. ... кан. истор. наук. – Москва, 2015. – С. 28.

⁸ Марко Буттино. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. – Москва: «Звенья», 2007. – С. 446.; Shirin Akiner. Islam, the State and Ethnicity in Central Asia in Historical Perspective. / Soviet Policies Towards Islam / *Religion, State & Society*, Vol. 24, Nos. 2/3, 1996. – P. 91-132.; Хопкirk П. Большая Игра против России: Азиатский синдром: Рипол Классик; – М.; 2004. – С. 269.; Adeeb Khalid. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – London, England: University of California Press, Ltd. 1998. – P. 336.; Адиб Халид. Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии. – Москва: Новое литературное обозрение. 2010. – С. 304.; Marianne Kamp. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle & London. 2006. – P. 332.

⁹ Paksoy H. B. Nationality or religion? Views of Central Asian Islam (1901-1991). HAOL, Núm. 4 (Primavera, 2004), ISSN 1696-2060. – P. 43-57.

¹⁰ Бакиев М. История просветительского движения и свободомыслия в Средней Азии (конец XIX - начало XX века). Автореф. дис. ... док. истор. наук. – Душанбе. 2000. – С. 44 с.; Гафаров Н. Джадидизм в Средней Азии в конце XIX в. - начале XX в. Дис... доктора исторических наук. – Душанбе. 2014. – С. 349.

¹¹ Исмаилов Н.А. Исторические этапы развития государственно-религиозных отношений в Кыргызстане. Вестник КРСУ. 2015. Том 15. № 12. – С. 34-37.

¹² Эргашев Б. Из истории становления и развития общественно-политических идей джадидизма. Идеология младобухарцев. Дис... доктора философских наук. – Бухара. 1993. – С. 315.; Мадаева Ш. Абдурауф Фитратнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари: Фал. фан. ном. ... диссер. – Тошкент. 1996. – Б. 152.; Мадаева Ш. Ўзбек менталитетида демократик тафаккурнинг шаклланиш хусусиятлари: Фал. фан. док. ... диссер. – Тошкент. 2009. – Б. 261.; Абдухоликов С. Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг виждон эркинлиги ҳуқуқининг методологик муаммолари: фалс. фан. док. ... дис. автореф. – Тошкент. 2000. – Б. 34.

¹³ Сафаева С.Х. Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлари. Фал. фан. ном. ... диссер. – Тошкент, 2002. – Б. 177.

¹⁴ Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи: (Милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача). – Тошкент: Шарқ, 2001. –Б. 448.; Агзамходжаев С. Туркистон мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917-1918 гг.). Дис... докт. истор. наук. – Т.: 1996. – С. 369.; Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. –Тошкент: Маънавият,

women's issues in Turkestan, the theorists of literature O.Sharafiddinov, B.Kosimov, Z.Abdurashidov¹⁶ contributed the field. Although, one can find direct articles on the religious situation in Central Asia during the Soviet period in M.Bazarov's¹⁷ scientific works, still, there are theoretical, methodological, and empirical gaps regarding the religious political situation that need to be addressed. In particular, the existing and neatly gathered documents on religious political situation of the time show that new approaches are needed to create a more objective landscape of the society. In particular, at present, when the religion related social situation, while Uzbekistan is moving towards globalization, while science, education, gender, youth policy being sophisticated embraced by new context and aspects, creative thinking and democratic principles it comes to agenda that the religious aspect that deeply aggregated with the conscious and cultural life of people must be studied in complex in the totality with its historical roots.

The linkage of the dissertation research to the research plan of the higher education or research institution in which it is being carried out. The dissertation research was carried out within the framework of the Plan of Research of the International Islamic Academy of Uzbekistan on the theme: «Fundamentals, Directions, Research Principles, History, Philosophy of Islam, their Role in the Life and Development of Society».

The Goal of the Research is to study the religious political situation in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries on the historical and retrospective basis from a philosophical perspective based on primary sources and to reveal its transformation in the modern Uzbek society.

The Objectives of the Research:

To study of religious factor, historical and political situation in Turkistan in the period of Russian colonization and Soviet rule;

to cover the factor of religion social development and its political, social and historical development mechanisms on the basis of scientific evidence;

to analyse of religious political condition in Turkestan in the early 19th - early 20th centuries and study the results the occupation policy attitude towards religious beliefs of the local people;

to expose the role of the religious factor in the life of society and scientifically and theoretically substantiate the essentials and importance of the approach to religion in the Jadid policy;

2000. – Б. 168.; Алимова Д. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. –Ташкент: Узбекистан, 2000. – С. 24.; Мадьярова С.Н. Туркистон мухторияти тарихшунослиги (1917-2008 йй.): Тар. фан. ном. ... диссер. – Тошкент, 2010. –Б. 171.; Улуғбекова З. XX аср бошида Туркистон ижтимоий-сиёсий ва диний-маърифий ҳаётида «Ал-Ислох» журналининг тутган ўрни. Тар. фан. ном. ... диссер. –Тошкент, 2011. – Б. 156.

¹⁵ Аюбжанова М.А. Женский вопрос в Туркестане (1865-1917). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Ташкент. 1964. – С.24.

¹⁶ Шарафиддинов О. Истиклол фидойилари. –Т.: «Шарк», 1993. – Б. 144.; Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. - Т.: «Маънавият», 2002. – Б. 400.; Абдурашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние // Абдирашидов З. – Тошкент: Akademnashr, 2011. – С. 384.

¹⁷ Базаров М. Советская религиозная политика в Средней Азии. 1918-1930 гг. http://poli.vub.ac.be/publi/etni-1/mustafa_bazarov.htm

to demonstrate the role and importance of the ideas of the «Islamic Council» (Sho'roi Islom) in the pursuit and development of religious values.

The object of the research is the problems caused by the religious political situation in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries and their impact on the life of the society.

The subject matter of the research is philosophical analysis of socio-historical patterns of religious political situation in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries.

Methods of research. The study used such methods as historicity, logic, contrastive analysis, comparative analysis, discursive analysis, systematic analysis, hermeneutics, and framing.

Scientific novelty of the research consists of the following:

It has been substantiated that the transformation of traditional gender relations of the late 19th century in the socio-cultural life of Turkestan happened in the early 20th century on the background of the religious political situation;

the religious historical aspects of the categories of religious situation and the religious political situation appearing at the cross-section of the local religion and colonial policy relating to generation of constructive environment and bringing to being the political contradiction have been identified;

the desecularization characteristics in the emergence of the religious political situation related to extremism, extremist group, extremist activity and their consequences in the form of political tension and social instability have been shown;

on the example of weddings and funerals, it has been revealed that the development of religious and national values on the basis of succession principle is a phenomenon securing stability of the religious situation.

The practical result of the study. An efficient mechanism of using the Jadids' ideas, as well as use of the ideas of Eastern and Western scholars on the basis of discursive method for deeper understanding of the concept of «religious political situation», to prevent falling under the extremism influence in the process of globalization. Besides, the reflections expressed in the study on the impact of Jadid factors that the religious political situation is capable of producing can be used by the neighborhood community activists, prevention inspectors, imam khatibs, to organize refresher courses for educators at higher educational institutions.

Reliability of research results. Reliability of the research results is supported by the fact that they have been discussed at national and international scientific conferences, the implementation of conclusions, proposals and recommendations, and the approval of the results by the competent organizations.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the results of the research is supported by the fact that the ideas put forward in the dissertation can be used to improve research and methodological approaches in the field of philosophy, history, history of Islam, religious studies, spirituality.

The practical significance of the research results is that they can be used in the relevant ministries, military units, at the thematic events, roundtables, in the organization of spiritual and educational activities of the National Center for Spirituality and Enlightenment, the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

Introduction of research results. Based on the philosophical and conceptual analysis of the Jadid situation in Turkestan:

The results of the scientific analysis of the transformation of traditional gender relations of the late 19th in Turkestan socio-cultural life in the early 20th century on the background of religious political situation were used in the preparation of information and analytical materials of the National Center for Human Rights of the Republic of Uzbekistan dated May 24, 2014 No. 05/610). As a result, the role of women in the society increased and they have the opportunities were created for them to their status in society and to contribute to the development of the state;

the religious historical aspects of the categories of religious situation and the religious political situation appearing at the cross-section of the local religion and colonial policy relating to generation of constructive environment and bringing to being the political contradiction are used to prepare of item 9 of the program under the slogan «Enlightenment against ignorance» given in the paragraph 4 of the Action Plan of the National Council for Coordination of the Activities of the Citizens Self-Government Bodies. (Certificate No. 02-01 / 398 of June 27, 2019, of the National Council for Coordination of the Activities of the Citizens Self-Government Bodies). As a result, the philosophical content of the program was enriched and the ideological immunity of people has been enhanced;

the results of study of desecularization characteristics in the emergence of the religious political situation related to extremism, extremist group, extremist activity and their consequences in the form of political tension and social instability have been used in developing of the Law of the Republic of Uzbekistan «On Combating Extremism» from No. ZRU-489 of July 30, 2018, in amending the Articles 1, 3, 5, 5, 2, 9, 11, 13, 2 of Article 15, Article 4, paragraphs 17, 18, 19, 20. (Certificate of the Committee on the Issues of Defense and Security, the Legislative Chamber, the Oliy Majlis (Parliament), No. 06 / 2-06 / 978 dated September 24, 2018). These research findings have contributed to a positive change of the religious thinking level of people prone to extremism;

the results of scholarly theoretical analysis of the desecularization characteristics in the emergence of the religious political situation related to extremism, extremist group, extremist activity and their consequences in the form of political tension and social instability have been used in Section 8 of the Road Map on the Submission of Proposals and Recommendations International Islamic Academy of Uzbekistan in the area of state and freedom of religion in order to implement the Joint Resolution No 2300-III/QQ-492-III of January 18, 2019, of the Council of the Senate, the Oliy Majlis (Parliament) of the Republic of Uzbekistan, in «Preparation of Analytical Information on Improving the Religions

Education Practices» (Certificate No. 4313 July 26, 2019, of the Committee for Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). As a result, the methodological foundations of the practice of religious education have been strengthened, and the opportunities for young people to counter the extremist threats have increased;

The materials on the development of religious and national values on the basis of succession principle as a phenomenon securing stability of the religious situation have been used for preparing scenarios of «Oqshomga Qadar» (Till Evening), «Dars» (Lesson), and «Yoshlar mehmonkhonasi» (The Youth Sitting Room) programmes of «Yoshlar» (The Youth) radio channel.(Certificate of «Yoshlar» (The Youth) tv and radio channel Joint Stock Company, Uzbekistan National TV and Radio Company, June 25, 2019, No 14-03-227). As a result, the theoretical level of the content of broadcasting has increased and has helped to broaden the world outlook of the youth.

Approvement of the research results. The results of this research have been tested at 5 international and 8 national scientific conferences.

Publication of results. 18 scientific papers have been published on dissertation topics. In particular, 5 articles were published in scientific (4 in national and 1 in foreign) journals recommended by the Supreme Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of dissertations.

Structure and volume of the dissertation. The thesis consists of an introduction, three chapters, six paragraphs, the conclusion, the list of sources and references. The volume of the dissertation is 126 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory article is based on the urgency and need of the research topic, its connection to the priority areas of science and technology of the Republic of Uzbekistan is shown, the comments of foreign scientific research and the degree of knowledge of the problem covered, the purpose and objectives of the work, the object and subject of the research is determined, the practical results of the research, the reliability of the obtained results, the scientific and practical significance of the results are explained, information on the practical application of the research results, publication, structure and volume of the dissertation is given.

The first chapter of the dissertation entitled «**Religious Factor in the Social and Historical Life of Turkestan in the Late 19th and Early 20th Centuries**» is dedicated to the analysis of transformation processes in the social and religious political situation in Turkestan generated at migration from the traditional society to the colonial system that had taken shape under influence of the Russian culture, to situations of its social, legal, cultural, educational issues that came to being in the transition period.

In the late nineteenth and early twentieth centuries, the religious factor, on the background of policy of annexation of Turkestan, in the complex historical

context, created specific patterns of social life. The state of the religious environment at that time intertwined with its political objectives and further complicated Turkestan's colonial life. Not well developed Europeanized Russian culture with traditional Islamic society in the colonial mix began to bring about living and cultural, social and political problems. These problems, in turn, created the religious political situation that was typical of Turkestan.

It was found out in covering the religious political situation that a complex historical process was going on in Turkestan, and historical, logical, comparative, synergistic, hermeneutic and discursive methods played a great role in its analysis. These methods played an important role in the objective analysis of the social, political, and religious situation of that period.

As Islam in Turkestan has high standing for centuries and because of its consolidation power, the Russian Empire, first of all, realized that the only possibility was to eliminate this powerful factor first and then pursue its policy. Because the notions of «motherland», «nation», «state», «politics», «values», «education» were perceived in the minds of Turkestan Muslims through the Islamic religion, Shariah, religious spirit and morality, and any condition that do not comply with the religious beliefs were measured by the norms apprehended at the margin of life and death. As a result, the policy pursued by the colonial system, being in conflict with the local religion, created a symbiosis of *the religious political situation*. The situations that were considered as separate religious or political situations in all other historical processes and territories, in the Turkestan example, acquired the complexion of a religious political situation and manifested a specific nature in Turkestan political history. This is because *the religious political situation* in the case of Turkestan *forming a complex combination manifesting the syncretism of local religion and colonial politics that deny each other, at the same time, cannot exist without each other, and sometimes creates new unpredictable phenomena due to correlating with each other as two major opposing factors*. This analysis that we authored also determines the principle of interaction in the whole dissertation as a definition describing the Jadid situation.

This chapter explores Turkestan's historical life, its colonization by Russia, crack-down on the rights of local populations, the overthrow of religious and national values, the targeted use of religion by the Tsarist Russia, the defamation of Islam in the Central Asia, particularly in Uzbekistan, for reasons of promoting the idea of atheism, destroying national identity and pursuing the Russification policy is reflected as interrelated social process. It was also revealed that the Russian Empire had taken over the country as a result of education, family, gender, and legal reform in Turkestan. Different approaches to the factor of religion during the colonial and Soviet rule was studied by means of discursive method.

The introduction of the book by the Russian statesman and scholar of Islamic Nikolai Tornau, entitled «The Explanation of the Fundamentals of Muslim Law»¹⁸, is devoted to Nikolai Pavlovich, the Emperor of Russia, and it analyzes data collected by Western scholars and travelers about the East and states: «As colorful

¹⁸ Торнау Н.Е. Изложение начал мусульманского законовещения. – Санкт-Петербург., 1850. – С. 652.

and comprehensive the information collected by Western scholars and travelers about the East may be, the European countries cannot credit to themselves even a single work of correct description of Muslim law in all its parts, but even a separate section or trend, leave alone one that would comprise peculiarities of the Islam as a whole, both in the dogmatic and applied jurisprudence of»¹⁹. And, the author points out, no complex source existed in the West clearly revealing manifestation of not only the Islam, but the Islam in the Central Asia. Therefore, till the colonization of Turkestan, no information about the Islamic faith of this country was available in the Russian Empire. In the country annexed without that knowledge available, an array of problems with this regard emerged and difficulties were run into while addressing those problems. These problems were particularly noticeable in the Jadid situations of the late 19th and early 20th centuries.

In the dissertation, the different types of policies during the Tsarist Russia invasion and the Soviet colonialism were analyzed separately as two stand alone ones and, at the same time, logically complementary policies.

Proceeding from various approaches to the notion of religious situation and religious political situation that emerged in Turkestan, it has been shown through the patterns of the philosophy of history that the introduction of the concept of «religious political situation» into scientific circulation will provide the opportunity of forecast of religious political situation with regard of the religious factor in Uzbekistan that may emerge in future.

Chapter II of the dissertation, entitled **«Philosophical Analysis of Internal and External Factors that Shape the Religious Political situation in Turkestan»**, focuses on the analysis of historical internal and external factors that caused the religious political situation in Turkestan.

In the late nineteenth and early twentieth centuries, Turkestan had a number of problems, the majority of which were the situations that resulted from abrupt utilization of the religious factor or national and religious values were attacked. The Tsarist government's ignoring the national and religious values, ways and habits, and the situation when that in the end of day caused people's protests and the latter grew into political upheaval have been analysed. Although, the religion, which was a powerful factor in Turkestan, was not fully explored by the Tsarist Russia in the early years of the invasion, but, by the end of the 19th century, the Tsar's government was forced to pay attention to it. The fact that the Tsarist invaders understood the power of Islam in the country and its actions against it have been studied on the basis of historical facts.

During the Soviet era, though, the uprisings intensified and they were used by the government for sabotage ends, their understanding of the impossibility to pursue the assimilation policies without strike at the religion that was a strong factor in the country, prompted aggressive action and the religious political situation aggravated due to erratic political action, Vabo (Cholera) riot, the

¹⁹ Торнау Н.Е. Изложение начал мусульманского законовещения. – Санкт-Петербург., 1850. – С. iv.

National Liberation Movement, *Basmachi* (Robbers), and the *Paranji tashlash* (Paranji throwing) have been systematically analyzed.

The Cholera (*Vabo*) riot in Turkestan in 1892 was not just a riot because of disease, rather a result of the trample of religious values of the population. 3136 people died of plague. Statistical data in the newspaper «Turkestanskije Vedomosti»²⁰ have been organized in the tables and analyzed by the author. The above-mentioned figures have created destructive features in the minds of local people who have realized their identities through the Islamic religion and traditions. It has been reported that the strike and oppression of the occupation policy in Turkestan created controversial situations in the form of modernization.

Depriving of the independence and robbery of wealth of the people of Turkestan, the torture and oppression of the people, sudden arbitrary dismissal of the religious leaders and officials that always took high positions caused the National Liberation Movement.

In the liberation of women, the Soviet government carried out reactionary activities. As a result, 2,500 women became victims of this policy. Such hasty measures began to stir up protest against the decisions of the totalitarian Soviet system among the majority of layers and social groups of the population. The clergies' baffling of the liberation of women by the government representatives was considered by the Soviet authorities as criminal activity. Women, who are considered the victims of religious fanaticism and Soviet-era violent policies, reached liberty through a series of tragic fates.

Leading intellectuals of the last century, especially the Jadid educators, foresaw this situation in Turkestan, and tried to substantiate the evolutionary path, that is, the gradual development of women in their journey towards modernity. They could foresee that a sudden, extreme approach to this issue without the moral and political preparation of the local population would lead to tragic situation. Unfortunately, the Soviet government chose a revolutionary path and made the situation even more acute, and the interference between Western and Oriental views led to the *Hujum* (Attack), which caused confusion among the local population.

The factors of the above religious political situation have been covered on the basis of analysis of materials from the Central State Archives of the Republic of Uzbekistan, the Stacs of the Manuscripts, Rare and Especially Valuable publications of the Alisher Navoi National Library of Uzbekistan, and the Cinema, Photo, and Phono documents of the Republic of Uzbekistan, and Paranji cinema chronical material stored under No 1811 in the Central State Archives and scholarly opinion has been provided.

Attempts to influence Turkestan's social and spiritual life and to strike the Russian Empire from the outside, as well as the religious political situation that emerged at transforming the country based on sacral principled into secular

²⁰ Туркестанские ведомости. 1982, 7 июля. № 27. – С. 114./ Туркестанские ведомости. 1982, 21 июля. № 29. – С. 128./ Туркестанские ведомости. 1982, 21 августа. № 32. – С. 145.

condition, and the factors generated that condition have been objectively covered using the periodicals of that time and on the basis of historical examples.

Religious political situation in Turkestan was evident during the colonial period, i.e. in the late 19th century. Because of the Russian Empire's disregard for Islam and the beliefs of the people, several upheavals took place. Especially, the unwillingness of the indigenous people to live as slaves to non-Muslims caused emergence of dangerous situations. Especially, trampling on the religious and national values of the Turkestanis, the humiliation and neglect by the Russians laid the ground for the Muslims to come out and fight for freedom.

Chapter III of the thesis entitled **«Succession Principles in the Experience of Religious Political situation in the History of Turkestan»** deals with rain of governance based on the atheistic principles in the ideological policies entailed by separation of the religion and state in Turkestan in the early 20th century, artificial aversion of the population from Islam, and the spiritual impact of the various prohibitions, and patterns of functioning in the real life of the decrees enacted in the country by the Soviet government. It has been shown that as a result of the adopted decrees religion was expelled from the state and attempts were made to change the attitude of the population towards religion. It has been shown that by this the Soviet government attempted to bring the society to a new shape by removing the Islamic religion that secured the traditional unity of the Muslims, the concord in its customs and rituals, and the mutual social cohesion.

As the Soviet government realized that religious and national values were the unifying factor of the people, they created legal prohibitions to destroy these local values, to hinder their implementation, and to form an atheistic worldview. The controversial aspects of funerals, commemorations, and mourning were periodically brought to agenda transmitted through the reflections of the Jadid enlighteners as a reflective phenomenon of cultural life in the transition period and in the process of gaining identity, in the late 19th and early 20th centuries. The paradoxical conditions of the past, namely polygamy and divorce matters, has been revealed as a destructive state of religious and moral values.

The real goals and objectives of the laws enacted by the Soviet government in transition for a sacral society into a secular one society during the Turkestan colonial occupation, the policies pursued by the Soviet government tried to shape atheistic work outlook, and the impact of reflection of desecular conditions after Uzbekistan's gaining independence have been examined. It has been studied as well that re-Islamization in Central Asia, particularly in Uzbekistan, has become a common trend as a general pattern.

It has been demonstrated through revealing the nature of extremist threats that came to being under influence of the religious political situation in the early years of independence that decay of the Soviet state for the reason of desecularization in Uzbekistan, moving to practicing Islam without correct understanding on the basis on ignorance led to multiplication of the various extremist groups in the territory of the Central Asia and threats to development of the region. Attempts have been made to substantiate the importance of understanding the difference between Islam

and politicized Islam, i.e. practicing Islam and radicalism, and that it wrong to perceive that Islam can be only radical form. Uzbekistan also experienced similar dangerous times among the states of the Central Asia. In addition, the interest of foreign political forces in the country manifested in the activities of a number of groups in Uzbekistan.

The revival of national, religious and ethnic values in the states as a result of the collapse of the Soviet socialist system caused tensions between the state and the people. It has been analyzed that blindfold re-entry of the population to Islam, that is, the laws of the state policies of the former Soviet Union were not harmonized with the mentality in the situation of secularization and desecularization contributed to the ethnic explosion. This led to the emergence of verification process in the spiritual and psychological state of indigenous people and religious and theocratic tendencies.

As a result of various ethical problems at the intersection of secular and desecular situations, political issues in the political governance of the Republic of Uzbekistan have been complicated by religious issues. One of such problems is the stark choice of need to rule Uzbekistan as a secular or religious state (eclectic position).

It has been revealed that the development of religious and national values based on the principle of succession is a phenomenon that determines the stability of the religious political situation. Taking into account that religious extremism and terrorism are the threat to the national and spiritual development of young people and undermine the unity of the nation, today we must strive to maintain the purity of islamic religion and live in tolerance with people practicing other religions. In today's globalization, securing the religious tolerance is important. Moreover, if peace and harmony are not established, the philosophy of history demonstrates that the grounds are created for various religious conflicts and seeds of hatred are inseminated. The potential of the national conflicts to lead to religious conflict and create a religious political situation has been reflected in the conclusions of Chapter 3 of the thesis, based on a number of arguments.

CONCLUSION

As a result of the analysis of religious political life of the past, the following conclusions have been reached in solving the problematic situations related to the religious factor in Uzbekistan:

1. The use of of the intersection of the colonial culture and traditional Islam led to a number of problems that arouse in the country in the late 19th and early 20th centuries.

2. Metaphrastic views of Islam, the instances of its adjustment to the personal interests of some ignorant and fanatical clergy, and the attitude of Jadids and Qadimists towards madrassahs and the new method schools has led to a discursive approach. It has been realized that the teachings of Jadid educators who were trying to preserve the democratic aspects of Islamic values were an important

factor in preventing misinterpretation of Islam and in clear explanation of the religious political issues of the past century.

3. Comparative analysis in the study of Turkestan's religious political situation, the principle of continuity, the role of Islam in the country and the secularist nature of the newly introduced policies; the dominance of atheism on the colonial policy of the country; that the religious political situation was influenced by the violent actions of the Russian Empire during the colonial period; that the Islamic religion that had been suppressed by the Russian Empire had enormous potential in the country; showed that these conditions served as the basis for desecular patterns of the new era.

4. The reluctance of the indigenous people to obey, trampling of religious and national values, humiliation, humiliation and disrespect by the invaders pushed to the civil war. Religious values of the population were trampled during the «Cholera» and «Attack», and the Russian Empire's non-competent approach to Islam based on its interests in implementing colonial goals led to actions turning into religious political situations in extreme manner.

5. It has been proven that various controversial approaches to women in social politics of early of 20th century undermined the idea of national unity, and that the Soviet government could use various opposing opinions for its ends, and could obtain workforce through women's refusal to wear paranji.

6. The phenomenon of Islamic religion, as well as the synthesis of national and religious values, which have entered into the history of Turkestan with the peculiarities of Arabic culture, have shaped the specific religious and national identity of the country. The approach to coverage of the socio-political life of the local population with regard to the category of generality and identity in philosophy, the analysis of the harmonious state of national and religious values, and the direct approach to the religious political situation of the past, has shown that Islam and gender have been violated.

7. Today, when the scholarly and theoretical reflection on the causes of coming to existence of problems related to the past in the emergence of religious extremism and terrorism in the Central Asian region ways of eliminating them, their coverage by local scholars and experts and foreign scholars brought about objective and non-objective conclusions that need deep examination.

The following recommendations have been developed based on the issues analyzed in the study and the conclusions drawn from them:

1. To hold roundtable talks, seminars, conferences, and spiritual and educational event on religious and political views of Jadid educators of the past century, taking into account that the critical analysis of Jadid situations put by the Jadid educators have to do with the present situation continuing, on the basis of succession, and still is a progressive teaching.

2. To shoot a historical video showing the phenomenon of the religious political situation in Turkestan.

3. To organize scientific and educational activities in conjunction with self-government bodies and special units of the Interior to clarify that the term religious political situation is not the same with the terms religious situation and political situation.

4. to collaborate with self-government bodies and special units of internal affairs to create questionnaires on the basis of sociological questionnaires to identify and rehabilitate those affected by extremist ideas, and to study their problems based on the scientific and theoretical analysis, and to assist to address their problems.

5. To establish Women's Social Protection Center and its Fund to further accelerate the role and contribution of women in the life of our society in a time of rapid social and economic growth in today's globalization.

6. To publish manuals serving to reject today's hold-backs and helping to understand the true essence of Islam, exploring the socio-political life of the past and shaping the ideological immunity of young people.

7. Taking into account that women's themes are relevant not only in the last century, but also today, to launch tele and radio broadcasts to enhance their spiritual capacity, and reminding their critical role in the upbringing of future generations, with reference to historical facts.

8. To hold research that highlight the mistakes of the past century, taking into account the factor resulted from the religious political situations in the fight against religious extremist movements, and publish the results.

9. Explain the essence of the concept of «religious political situation» in spiritual and educational activities in connection with the past century, and use the situations referred to in the dissertation as a source in the explanation and propaganda activities.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.26.04.2018.IsI/Tar.57.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ МЕЖДУНАРОДНОЙ
ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ЮСУПОВА ДИЛДОРА ДИЛШАТОВНА

**ФИЛОСОФСКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РЕЛИГИОЗНО-
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОБСТАНОВКИ В ТУРКЕСТАНЕ
(конец XIX – начало XX веков)**

07.00.04 – Религиоведение

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)
ПО ФИЛОСОФСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2019

Тема диссертации доктора философии (PhD) по философским наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2019.2.PhD/Fal153.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации размещён на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) на веб-странице Научного совета (www.iiiau.uz) и на Информационном-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziynet.uz).

Научный руководитель:

Мадаева Шахноза Амануллаевна
доктор философских наук, профессор

Официальные оппоненты:

Агзамходжаев Саидакбар Сандович
доктор исторических наук, профессор

Махмудова Гули Тилабовна
доктор философских наук, профессор

Ведущая организация:

**Ташкентский государственный
институт востоковедения**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2019 года в _____ часов на заседании Научного совета DSc.26.04.2018.IsI/Tar.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана. (Адрес: 100011, г.Ташкент, ул.А.Кадыри, дом №11, Тел.: (99871) 244 00 56, Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана. (зарегистрирована под № ____). (Адрес: 100011, г.Ташкент, ул.А.Кадыри, дом №11, Тел.: (99871) 244 00 56, Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2019 года.

(реестр протокола рассылки № ____ от «___» _____ 2019 года).

Ш.А.Ёвкочев

Председатель научного совета по
присуждению ученых степеней, д.п.н.,
профессор

Д.А.Рахимджанов

Ученый секретарь научного совета по
присуждению ученых степеней, к.и.н.,
доцент

С.С.Агзамходжаев

Председатель научного семинара при
научном совете по присуждению
ученых степеней, д.и.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD) по философским наукам)

Цель исследования изучение с философской точки зрения религиозно-политической ситуации в Туркестане в конце XIX века – начале XX века на основе первичных источников в историко-ретроспективном плане и раскрытие ее трансформации в современном узбекском обществе.

Объект исследования проблемы, возникшие в результате религиозно-политической ситуации в Туркестане в конце XIX века – начале XX века и их влияние на жизнь общества.

Методы исследования. В процессе исследования использованы такие методы, как историчность, логичность, сопоставительный анализ, компаративистический анализ, дискурсивный анализ, системный анализ, герменевтика и фрейминг.

Научная новизна исследования состоит в следующем:

обосновано, что трансформация традиционных гендерных отношений конца XIX века в социально-культурной жизни Туркестана в начале XX века произошла на религиозно-политическом фоне;

раскрыты религиозно-исторические аспекты категорий религиозной ситуации и религиозно-политической ситуации, связанные с формированием конструктивной среды, проявляющиеся на пересечении местной религии и колониальной политики и приводящие к возникновению политических конфликтов;

изучены десекуляризационные особенности в возникновении религиозно-политической ситуации, связанной с экстремизмом, экстремистскими группами, экстремистской деятельностью и их последствия в виде политического кризиса и социальной нестабильности;

на примере свадебных и погребальных церемоний раскрыто, что развитие религиозных и национальных ценностей на основе принципа преемственности является феноменом, определяющим стабильность религиозной ситуации.

Внедрение результатов исследования. На основе результатов исследования, проведенного по философско-концептуальному анализу религиозно-политической ситуации в Туркестане:

результаты анализа о том, что трансформация традиционных гендерных отношений конца XIX века в социально-культурной жизни Туркестана в начале XX века произошла на религиозно-политическом фоне использованы в подготовке информационно-аналитических материалов Национального центра по правам человека Республики Узбекистан (акт Национального центра по правам человека от 24 мая 2019 года № 05/610). В результате место женщин в обществе еще более возросло, предоставлены возможности для их самореализации в обществе и для того, чтобы они внесли свою лепту в развитие государства;

религиозно-исторические аспекты категорий религиозной ситуации и религиозно-политической ситуации, связанные с формированием

конструктивной среды, проявляющиеся на пересечении местной религии и колониальной политики и приводящие к возникновению политических конфликтов использованы в подготовке 9-пункта программы под девизом «Просвещением против невежества», приведенной в 4-пункте плана работы Республиканского совета по координации деятельности органов самоуправления граждан (акт Республиканского совета по координации деятельности органов самоуправления граждан от 27 июня 2019 года № 02-01/398). В результате способствовало обогащению философского содержания программы, росту идеологического иммунитета населения;

научные результаты изучения десекуляризационных особенностей в возникновении религиозно-политической ситуации, связанной с экстремизмом, экстремистскими группами, экстремистской деятельностью и их последствия в виде политического кризиса и социальной нестабильности использованы в процессе разработки Закона Республики Узбекистан № 489 от 30 июля 2018 года «О противодействии экстремизму» и в дополнении статей 3, 4, 5 1-главы, статей 9, 11, 13 2-главы, 15-статьи 3-главы, статей 17, 18, 19, 20 4-главы данного Закона (акт Комитета по вопросам обороны и безопасности законодательной палаты Олий Мажлиса республики Узбекистан от 24 сентября 2018 года № 06/2-06/978). Данные научные результаты способствовали изменению религиозного мышления людей, склонных к экстремизму в положительную сторону;

научно-теоретические заключения о десекуляризационных особенностях в возникновении религиозно-политической ситуации, связанной с экстремизмом, экстремистскими группами, экстремистской деятельностью и их последствия в виде политического кризиса и социальной нестабильности использованы в целях обеспечения выполнения совместного Постановления Кенгаша Сената Олий Мажлиса республики Узбекистан от 18 января 2019 года № 2300-III/ПК-492-III в подготовке 8-раздела «Дорожной карты» по подготовке предложений и рекомендаций МИАУз в сфере свободы вероисповедания, а также в подготовке аналитической информации по совершенствованию практики религиозного образования (акт Комитета по делам религии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 26 июля 2019 года № 4313). В результате усилены методологические основы практики религиозного образования и появилась возможность повысить устойчивость молодежи к экстремистическим угрозам;

материалы о развитии религиозных и национальных ценностей на основе принципа преемственности являющемся феноменом, определяющим стабильность религиозной ситуации использованы в подготовке сценариев программ «Окшомга кадар», «Дарс» и «Ёшлар меҳмонхонаси» радиоканала «Ёшлар» (справка Акционерного общества телерадиоканала «Ёшлар» Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 25 июня 2019 года №14-03-227). В результате возрос уровень радиопередачи, что способствовало расширению мировоззрения молодежи.

Публикация результатов исследования. Всего по теме диссертации опубликовано 18 научных работ. В том числе, в научных изданиях (журналах) по публикации основных результатов научных работ, рекомендованных Высшей Аттестационной Комиссией Республики Узбекистан 5 научных статей (4 в республиканских журналах, 1 в зарубежном журнале).

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, шести параграфов, заключения, списка использованных источников и литературы. Объем исследования состоит из 126 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (part 1;1 часть)

1. Юсупова Д.Д. Ўзбек халқи тўй ва маърака маросимларига бўлган ижтимоий-фалсафий ёндашувда даврлараро компаративистик таҳлил // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2016. № 4.– Б. 26-29. (07.00.00; № 21).

2. Юсупова Д.Д. Жадид ва қадим муаммосида дунёвий илм масаласига оид // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2017. № 1/2. – Б. 271-273. (07.00.00; № 22).

3. Юсупова Д.Д. Диний бағрикенглик – ҳамжиҳатликни таъминлаш омили сифатида // Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Ҳарбий-техник институти ахборотномаси. – Тошкент, 2018. № 4. – Б. 192-194. (07.00.00; № 30).

4. Юсупова Д.Д. Туркистонда хотин-қизлар масаласига оид тарихий-ретроспектив ёндашувлар // Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental Studies. – Тошкент, 2019. № 1-2. – Б. 77-90. (07.00.00; № 10).

5. Yusupova D.D. Analysis of religious-political situation of Turkistan (historical analyses) // «Asian Journal of Research». – Japan, 2019. № 1-3. – P. 26-32. (№ 23; SJIF. 5.1).

6. Юсупова Д.Д. Методология внедрения национального-духовного наследия в решении проблем современного образования // Modern science in the XXI century: main problems and stages of development. Vol.I: collection of international scientific articles / team of authors.– Moscow, Ru Science. 25 October, 2017. – P. 300-304.

7. Юсупова Д.Д. Духовное наследие наших предков в решении проблем современного образования // Материалы международной научно-теоретической конференции по теме «Актуальные вопросы социально-гуманитарных наук: перспективы развития». – Нукус: Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза, 2018. III-часть. – Б. 259-261.

8. Юсупова Д.Д. Ҳожи Муиннинг хотин-қизлар масаласига оид қарашлари // «Диншуносликнинг долзарб муаммолари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТИУ, 2017. – Б. 212-214.

9. Юсупова Д.Д. Абдурауф Фитратнинг «Нажот йўли» асарида бағрикенглик тамойиллари // «Ўзбекистонда хавфсизлик тизимини такомиллаштиришда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг устувор вазифалари ҳамда миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлашда уларнинг роли» мавзусидаги республика илмий-амалий

конференцияси материаллари. – Тошкент: ЎзР МГ ҲТИ, 2018. 25 апрель. – Б. 189-192.

II бўлим (part 2; 2 часть)

1. Юсупова Д.Д. Миллий-маънавий меросимизни ўрганишда педагогик технологиялардан фойдаланишнинг аҳамияти // «Ўзбекистонда таълим ва фан соҳаси истиқболларининг фалсафий масалалари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ЎзМУ, 2017. 8 июнь. – Б. 185-188.

2. Юсупова Д.Д. XX аср Шарқ ва Ғарб фалсафасида инсон омили // «Шарқ ва Ғарб фалсафаси ва мантиғи компаративистик муаммолари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ЎзМУ, 2017. 30 ноябрь. – Б. 54-56.

3. Yusupova D.D. Methodology of Abdulla Avloni // Теория и практика современной науки. Международный научно-практический журнал. – Саратов. 2018. № 1(31). – С. 73-76.

4. Юсупова Д.Д. Чор мустамлакаси даврида Туркистондаги мактабларнинг қиёсий таҳлили // «Замонавий фалсафанинг долзарб масалалари: назария ва амалиёт уйғунлиги» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: ЎзМУ, 2018. 3 май. – Б. 236-237.

5. Юсупова Д.Д. Диний экстремизмнинг ёшлар маънавиятига таъсири // «Глобаллашув шароитида маънавий таҳдидларни олдини олиш – ватанпарварлик тарбияси омили сифатида» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: ЎзР МГ ҲТИ, 2018. 18 октябрь. – Б. 37-40.

6. Юсупова Д.Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракатида хотин-қизлар масаласи // «Замонавий тарих таълимининг долзарб масалалари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси. – Тошкент: ТДПУ, 2018. – Б. 134-136.

7. Юсупова Д.Д. Ёшларни маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилишда миллий-маънавий мероснинг ўрни // «Талаба-ёшлар маънавий-ахлоқий онгини шакллантиришнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси. – Тошкент: ЎзМУ, 2018. 18 декабрь. – Б. 38-40.

8. Yusupova D.D. Philosophical analysis of the religious and political situation in Turkestan // Science, Research, development. – Barcelona. 29-30 April, 2019. # 16. – P. 257-259.

9. Юсупова Д.Д. Потенциальное решение проблем в образовании на примере идеологии джаидов // Science, Research, development. – Belgrade (Serbia). 30-31 May, 2019. # 17/8. – P. 79-81.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилди ва ўзбек, инглиз ва рус тилларидаги матнларини мослиги текширилди.

Бичими 60x84¹/₁₆. Рақамли босма усули. Times гарнитураси.
Шартли босма табоғи: 2,75. Адади 100. Буюртма № 84.

Гувоҳнома reestr № 10-3719
«Тошкент кимё технология институти» босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.

